

Šios esė tema nėra vadinamoji Valios Laisvė, kuri taip nevykusiai priešpriešinama klaudingai vadinamai Filosofinės Būtinybės doktrinai; esė tema yra Plietinė, arba Visuomeninė, Laisvė: valdžios, kuria visuomenė gali teisėtai taikyti individu atžvilgiu, prigintis ir ribos. Šis klausimas apibendrintu pavidalu retai keliamas ir vargu ar kada nors svarstomas, tačiau, nors ir neakivaizdus, jis daro smarkų poveiki mūsų amžiaus praktiniams ginčams ir veikiausiai netrukus taps pripažintas gyvybiniu ateities klausimu. Jis toks nenuaujas, kad tam tikra prasme suskaldė žmoniją beveik nuo seniausių laikų; tačiau pažangos, kuriai dabar pasiekė civilizuotės žmonijos dalis, epokoje jis iškyla naujomis sąlygomis ir turi būti nagninėjamas kitaip bei nuodugniau.

Laisvės ir Valdžios kova yra ryškiausias istorijos, žinomas iš seniausių laikų, bruožas. Ypač ji ryški Graikijos, Romos ir Anglijos istorijoje. Bet senovėje šis ginčas vyko tarp valdinių, arba tam tikru valdinių klasiu, ir Valdžios. Laisvė buvo suvokama kaip apsauga nuo

politinių valdovų tironijos. Buvo manoma, kad valdovai (išskyrus kai kuriuos liaudies valdžios atvejus Graikijoje) yra neišvengiamai priešski žmonėms, kuriuos valdo. Valdovai – vienas žmogus arba valdančioji gentis ar kasta – valdžią buvo igiję paveldėjimu arba užkaravimais. Visais atvejais šia valdžia nebuvo naujomasi pagal valdinių norus. Kad ir kokią atsargumo priemonių galėjo būti griebiamasi prieš despotišką naujomą valdžią, žmonės nedrīso, o gal ir netroško, ginčytį valdovų viršenybės. Jų valdžia buvo laikoma būtina, bet taip pat labai pavojinga; ginklu, kurį jie galėtinti panaudoti prieš savo valdinius ne mažiau negu prieš išorės priešus. Kad nesuskaičiuojamimi grobuonyms negaletų medžioti silpniesnių bendruomenės narių, reičio stipriausio grobuonies, kuriam būtų pavesta sustamdyti visus kitus. Bet kadangi grobuonių karalius ne mažiau linkes medžioti bandą negu bet kuris iš mažesniųjų plėšrūnų, būtina nuolatos saugotis jo dantų ir nagų. Todėl patriotų tikslas buvo apriboti valdovo valdžią, kad ši taptu pakentčia bendruomenei; ir ši apribojimą jie laikė laisve. Valdžia buvo mėginama riboti dvejopai. Pirma, buvo siekiama išgyti tam tikrą neliečiamybę, vadinančią politinėmis laisvėmis arba teisėmis (buvo manoma, kad ja pažeisdamas valdovas neatlieka savo pareigos, ir tada ypatingas pasipriešinimas arba visuotinis sukilimas tampa pateisinamas). Antراسis, ir apskritai velesnis, būdas buvo konstitucinių apribojimų sukūrimas (jie reiškė tai, kad, viešpataujan-

čiajai valdžiai atliekant kai kuriuos svarbesnius veiksmus, jų būtina salyga yra bendruomenės arba kokio nors organo, turinčio atstovauti jos interesams, sutiki-mas). Daugumoje Europos šalių viešpataujančioji valdžia buvo priversta daugiau ar mažiau paklusti pirmajam apribojimui. Kitaip buvo su antruoju; jį iškrovoti, o iš dalies iškovoju dar labiau įtvirtinti visur tapo svarbiausių laisvės mylėtojų tikslu. Ir kol žmonija temkinosi tuo, kad kovojo su vienu prieš po kito ir buvo valdoma pono (su salygą, kad buvo daugiau ar mažiau veiksmingai apsaugota nuo jo tironijos), ji nekele didesnių siekių.

Tačiau, tobulejant žmonių gyvenimui, atėjo laikas, kai žmonės nustojo laikę prigintine būtinybę tai, kad jų valdytojai yra nepriklausoma galia, kurios interesai priešingi jų pačių interesams. Jiems pasirodė būsią daug geriau, jeigu įvairūs valstybės pareigūnai bus jų laikini valdytojai arba atstovai, atšaukiami jiems panorejus. Atrodė, kad tik šitaip jie gali būti visiškai tikri tuo, jog valdžios galiomis niekada nebus piktnaudžiaujama jų nenaudai. Šis naujas reikalavimas, kad valdytojai būtu renkami ir laikini, pamažu tapo visu egzistuojančių liaudies partijų iškiliiu tikslu ir gerokai ištūmė ankstesnes pastangas riboti valdovų galia. Kova dėl to, kad viešpataujančią valdžią periodiškai rinktų valdinių, tebevyko, tačiau kai kurie žmonės ēmė manyti, jog per daug reikšmės buvo skiriama pačiai galiai riboti. *Tai buvo priemonė (taip galėjo atrodyti) priės valdo-*

vus, kuriu interesai paprastai buvo priešingi liaudies interesams. Dabar buvo norima, kad valdovai būtų tapatinami su liaudimi; kad jų interesas ir valia būtų tautos interesas ir valia. Tautai nereikėjo, kad ji būtų saugoma nuo savo pačios valios. Nesibaigiant, kad ji tironizuos pati save. Tegul valdovai bus tikrai jai atsakingi, greitai jos pasalinami, ir ji galės patikėti jiems galią Pati nurodydama, kaip ją panaudoti. Valdovų galia tėra pačios tautos galia, sutelkta patogia jā paraudoti forma. Šis maštymo, o gal veikiau jausenos, būdas buvo išprastas ankstesnei Europos liberalizmo kartai ir vis dar tebéra akiavaidžiai vyraujantis tarp žemyno liberalų. Tie, kurie pripažista kokius nors valdžios veikimo apribojimus (išskyrus atvejus, kai valdžia tokia, kad, jų manymu, išvis neturiėtų egzistuoti), išskiria tarp žemyno politinių mastytojų kaip puikius išimtys. Panāšus minties tonas iki šiol galėjo vyrauti mūsu pačiu šalyje, jeigu nebūtų pasikeitusios ji kuri laiką skatinusių aplinkybės.

Bet politinių ir filosofinių teorijų, kaip ir asmenų, sėkmė išryškina klaidas ir trūkumus, kuriu nesėkmės atveju galime ir nepastebėti. Požiūris, kad liaudžiai nera reikalo riboti savo valdžią pačios savęs atžvilgiu, galejo atrodyti aksiomą tuomet, kai apie liaudies valdžią buvo tik svajojama ar skaitoma kaip apie egzistavusią kažkada tolumoje praeityje. Tokie laikini nukrypimai, kokie buvo būdingi Francūzijos revoliucijai, nebūtinai turėjo pakirsti ši požiūri. Blogiausius iš šių

nukrypimų sukūrė nedidelis skaičius usurpatoriu, ir kiekvienu atveju juos lémé ne nuolatinius liaudies institucijų veikimas, bet staigus ir nesuvaldomas sukilimas prieš monarchijos ir aristokratijos despotizmą. Tačiau laikui bégant demokratinės respublikos užémė didelę Žemės rutulio dalį ir privertė pajusti, kad jos yra vienos iš galingiausių tautų bendruomenės narių; renkama ir atsakninga valdžia tapo stebėjimo ir kritikos, kurie remėsi tvirtai egzistuojančiu reiškiniu, pagrindine tema. Buvo suprasta, kad tokiomis frazėmis kaip „savivalda“ ir „liaudies savivalda“ nenuساkoma tikroji reikalų padėtis. Valdanti „liaudis“ ne visada yra ta pati liaudis, kuri valdoma; o „savivalda“, apie kuria kalbama, nėra kiekvieno savęs paties valdymas, bet visų kitų vykdomas kiekvieno valdymas. Be to, liaudies valia praktiskai reiškia gausiausios arba aktyviausios liaudies valią; ji yra daugumos arba tu, kuriems pavyksta priversti save pripažinti dauguma, valia; todėl liaudis *gali* trokštę engti dalį ją sudarančiu žmonių; atsargumo priemonių prieš tai reikia tiek pat kaip ir pries kuri kitą piktnaudžiavimą valdžia. Todėl valdžios galios individualy atžvilgiu apribojimas ne truputį nepraranda savo reiškėmés, kai turintieji valdžią reguliarai atsiskaito ben-druomenei, t.y. stipriausiajai jos daliai. Šis požūniris, vienodai atitinkantis mastytojų supratimą ir tu reikšmingų Europos visuomenės klasių, kurių tikriems arbatariamiems interesams demokratija yra žaltinga, polin-kius, nesunkiai ištvirtintino, politinėse spekuliacijose „dau-

gumos tironija” dabar paprastai priskiriamą prie blo-gybių, kurių visuomenė reikia saugotis.

Kaip ir kitų tironijų, daugumos tironijos iš pradžiu-burvo ir vis dar tebera plačiai bijomasi labiausiai todėl, kad ji igyvendinama valstybinės valdžios aktais. Bet mažantys žmonės supratą, kad kai tironas yra pati priemonės neapsiriboją veiksmais, kuriuos ji gali padaryti savo politinių pareigūnų rankomis. Visuomenė gali vykdyti ir vykdo savo pačios įsakymus: ir jeigu ji, užuot leidusi teisingsus isakymus, leidžia neteisingus, arba apskritai leidžia kokius nors įšakymus, liečančius dalykus, i kuriuos ji neturėtų kištis, tai igyvendina. socialinė tironija. Ši tironija yra grėsmingesnė negu daugelis politines priespaudos rūšių: nors ji paprastai néra paremta didžiausiomis bausmėmis, palieka mažiau būdu, jos išvengti, nes daug giliau persmelkia gyvenimo smulkmenas ir pavergia pacią sielą. Todėl apsaugos nuo pareigūnų tironijos nepakanka: taip pat reikalinga apsauga ir nuo vyraviančių nuomonių ir jausmuų tiro-nijos, nuo visuomenės polinkio primesti, naudojant kitokias negu civilinės bausmės priemones, savo idėjas ir iprocūs kaip elgesio normas tiems, kurie joms ne-pritaria, nuo jos polinkio varžyti bet kurios asmenybes, neprisiderinančios prie jos gyvenimo būdo, vystymasi bei neleisti jai formuotis, taip pat priversti, kad visos asmenybės formuotuosi pagal jos pačios modelį. Egzis-

tuojai teisėto kolektyvinės nuomonės kišimosi į asmens nepriklausomybę riba¹ nustatyti šia riba ir neleisti jos peržengti yra būtina žmogiškųjų reikalų klestėjimo sąlyga, nes tai apsaugo nuo politinio despotizmo.

Bet nors šio teiginio niekas greičiausiai negimčys abstrakčiai, beveik nieko nepadaryta sprendžiant praktinių klausimą, kur turi būti ši riba, – kaip tinkamai šuderinti asmens nepriklausomybę su visuomenės kontrole. Visa tai, kas padaro kiekvienam žmogui jo gyvenimą vertingą, priklauso nuo to, ar apribojami kitų žmonių veiksmai. Todėl turi būti nustatytos elgesio normos. Pirmiausia jas nustato įstatymas, o daugelio dalyku, kurių negalima reguliuoti teisiškai, atžvilgiu – nuomone. Kokios turėtų būti šios normos, yra svarbiausias žmonių santykų klausimas; bet, išskyrus nedaugelį aiškiausių atvejų, ji sprendžiant buvo mažiausiai pažengta į priekį. Jo vienodai neišsprendė nei du amžiai, nei vargu ar ji vienodai išsprendé kurios nors dvi šalyse. Vieno amžiaus ar šalies sprendimas kelia nuostabą kitai. Tačiau jokio amžiaus ir šalies žmonės ir toliau neįtaria, kaip sunkiai sprendžiamas šis klausimas, tarsi jis būtų dalykas, dėl kurio žmonija visuomet sutarė. Ju pripažintos normos jiems atrodo savaimė akivaizdžios ir save pateisinančios. Tai tėra visuotinė iluzija, vienas iš magiškos papročio itakos pavyzdžių. Papročys nėra, kaip sako patarė, vien antroji prigimtis, jis nuolatos klaidingai laikomas pirmaja. Papročio po-veikis užkertant kelia bet kokiam nuogastavimui del

elgesio taisyklių, kurias žmonės primeta vieni kitiems, yra juo didesnis, kad šiuo klausimu apskritai nemanoma esant būtina pateikti argumentus – kitiems arba ir tino kai kurie iš trokštančių vadintis filosofais, kad tokio pobūdžio dalykuose jų jausmai yra geresni už argumentus, ir laikyti argumentus nebūtinai. Praktinius principas, kuriuo grindžiamas jų požiūris į žmonių elgesio reguliavimą, yra kiekvieno asmens sieloje slypintis jausmas, kad iš kiekvieno reiklauti elgesis taip, kaip elgiasi jis pats, ir kad tiems, kuriems jis simpatizuoja, toks elgesys būtų priimtinias. Iš tiesų niekas neprisiapažsta sau, kad jų vertinimo matas yra jo paties polinkis; bet nuomone elgesio klausimui, neparemta argumentais, gali būti laikoma tik asmens preferencija; o jei pateikiami argumentai išėra apeliavimas į panašią preferenciją, kuria jaučia kiti žmonės, štai vis dėlto yra tik daugelio, o ne vieno žmogaus, polinkis.

Tačiau paprastam žmogui taip pagrįsta jo preferencija yra ne tik visiškai patenkintantis argumentas, bet ir vienintelis argumentas, kuri jis apskritai turi visoms savo doroves, skonio ar padorumo sampratoms, nependant net pastarąja. Todel žmonių nuomonės apie tai, kas yra girtina arba smerkinta, veikia visos tos įvairiausios preferencijų, yra svarbiausias vadovas jam interpretuojant net pastarąja.

Todel žmonių nuomonės apie tai, kas yra girtina arba smerkinta, veikia visos tos įvairiausios preferencijų, yra svarbiausias vadovas jam interpretuojant net pastarąja.

ir tos, kurios lemia jų norus, susijius su bet kuriuo kitu dalyku. Kartais veikia jų protas, kitaip – išankstines nuostatos arba prietarai; dažnai – socialiniai jausmai, neretai antisocialūs, pavydas arba ītarumas, puikybė arba kitų niekimimas; bet dažniausiai – jų troškinių ir baimė dėl savęs – teisėtas arba neteisėtas savanaudiškumas. Jei egzistuoja dominuojanti klasė, daugelių salies dorovinių principų nulemia tos klasės imenes ir prastumenes, vyrų ir moterų dorovinių sanitukai buvo daugiausia šiuo klasinių interesų ir jausmų kūrinys; o šitaip sukuriami jausmai savo ruožtu veikia dorovinius dominuojančiosios klasės narių, jiems bendraujant tarpusavyje, jausmus. Antra vertus, ten, kur anksčiau dominavusi klasė praranda savo dominuojančią padėtį, arba ten, kur jos dominavimas yra nepopoliarus, vyraujančius dorovinius jausmus dažnai ženklinia nepakantus priešiskumas jos viršenybei. Kitas svarbiausias principas, nulemiantis įstatymo arba nuomonės išvirtintas elgesio normas, kurios leidžia ar draudžia ką nors daryti, buvo žmonijos nuolankumas savo žemisiku valdovų arba dievų norams ar nemorams. Šis nuolankumas, nors ir būdamas iš esmės savanaudiškas, nėra veidmainystė; jis sukelia visiškai nuoširdžius pasibjurojimo jausmus; jis vertė žmones deginti buntininkus ir eretikus. Šalia tokios daugybės niekingesnių veiksmų, bendrieji ir akivaizdūs visuomenės interesai, žinoma, ingi turėjo įtaka, ir didelę, suteikiant kryptį dorovi-

niam jausmams, tačiau ne tiek kaip nulemti proto ir patys savaime, kiek dėl iš jų kylančių simpatijų ir antipatijų. Simpatijos ir antipatijos, beveik arba visai neturinčios nieko bendra su visuomenės interesais, tu rejo lygiai tokį pat didelį poveikį doroviniams principams.

Tad visuomenės arba kurios nors jos galinos dalies simpatijos ir antipatijos yra svarbiausias veiksnys, praktiškai lėmės normas, kuriu visuotinai laikytis verčia įstatymo numatomu bausmiu arba nepalankios nuomones baimę. O tie, kurie savo maštysena ir jausmais žengė visuomenės priešakyje, apskritai paliko tokia reikalų padėti nepuldami jos iš principo, nors ir galėjo prieštarauti kai kuriams jos smulkmenoms. Jie veikiau priemėsi tyrinėti, ką turėtų mėgti arba nemėgti visuomenė, užuot abejojė, ar visuomenės pomėgiai arba nenorai turi būti įstatymas asmenims. Jie buvo linkę stengtis pakeisti žmonijos jausmus konkretčiais klausimais, kuriuose jie patys buvo eretikai, o ne kartu su visais energetikais paversti laisvės gynimą bendru reikalu. Vieminės atvejis, kada visi, išskyryus vieną kitą asmenį, iš principo pripažino platesnį pagrindą ir jį nuosekliai išlaikė, buvo religinis tikėjimas. Tai daugeliu atžvilgiu pamokantis atvejis, ir jis taip pat yra nuostabiausias vadinamojo dorovinio jausmo klaudingumo pavyzdis. Juk nuoširdaus fanatiko *odium theologicum*² yra vienas iš aiškiausių dorovinio jausmo atvejų. Tie, kurie pirmieji nusimete Visuotine save vadintusios bažnyčios

jungą, apskritai tiek pat mažai buvo linkę leisti religinį pažiūrų skirtumus kaip ir pati bažnyčia. Bet kai konflikto ikaršis užgeso nesuteikęs visiškos pergalės jokiai pusei, kiekviena bažnyčia ar sekta buvo priversta apsiriboti viltimis išlaikyti jau užimtas pozicijas. Mažumos, matydamos, kad jos neturi galimybėsapti daugumonis, susidūrė su būtinėbe prašyti, jog tie, kurių jos negali atversti, leistų joms nuo jų skirtis. Todėl beveik tik šiame mūšio laukė asmens teisės prieš visuomenę buvo ginamos plačiu principu pagrindu ir buvo atvirai gincijamos visuomenės pretenzijos panaudoti valdžią prieš kitaip manančius. Didieji autoriai, kuriems pasaulis skolingas už savo turimą religijos laisvę, daugiausia gynė sažinės laisvę kaip neatimamą teisę ir visiškai neigė, kad žmogus yra atskaitingas kitiems už savo religinių tikėjimų. Tačiau žmonijai taip būdingas nepakantumas dėl dalyku, kurie jai iš tikrujų rūpi, kad religijos laisvė vargu ar kur nors buvo praktiškai igyvendinta – nebent ten, kur religinis abejingumas, nemiegstantis, kad jo ramybę drumstų teologiniai kivirčai, padidino šios laisvės mastą. Beveik visų religingų asmenų protai, net pakančiausiose šalyse, parėiga būti pakantiems pripažista su tyliomis išlygomis. Vienas pakės nesutarimus bažnyčios valdymo, bet nedogmos klausimais; kitas gali pakęsti kiekviena, išskyrus Romos kataliku bažnyčios nari arba unitarista; dar kitas – kiekviena, kuris tiki aprekištają religiją; nedau gelis savo geraširdiškuma praplės šiek tiek daugiau, bet

sustos prie tikėjimo Dievu ir pomirtiniu gyvenimu. Tačiau visur, kur daugumos jausmas yra nuoširdus ir stiprus, jis beveik nelinkęs švelninti reikalavimą jam paklusti.

Anglioje dėl ypatingų mūsų politinės istorijos aplinkybių nuomonės jungas galbūt yra sunkesnis, o teisės – lengvesnis negu daugumoje kitų Europos šalių. Čia egzistuoja ryškus nepasitikėjimas įstatymų leidžiamosi arba vykdamosios valdžios kišimusi į asmeninių elegesių; ji lemia ne tiek teisėtas rūpinimasis asmens neprieklausomybe, kiek vis dar išliekantis įprotis žvelgti į valdžią kaip į visuomenėi priešingo interesu atstovę. Dauguma dar neišmoko jausti, kad esama valdžia yra jos valdžia ar kad valdžios pažiūros yra jos pažiūros. Kol ji taip darys, asmens laisvei greičiausiai grės toks pat valdžios kišimosi pavojus, koki jau kelia vienėji nuomone. Bet kol kas egzistuoja didelė atsanga jausmu, kuriuos galima sukelti prieš bet kuri mėgnimą teisiniemis priemonėmis kontroliuoti asmenis tose srityse, kuriose jie iki šiol nebuvvo prate būti kontroliuojami teisės; ir taip yra labai menkai skirtiant, ar dalykas priklauso teisėtai įstatyminės kontrolės sričiai, ar jai nepriklauso, – taip menkai, kad tie jausmai, apskritai būdami labai išganingi, ko gero, lygai dažnai konkretėjais atvejais yra ne vietoje kaip ir visiškai pagrįsti. Faktiškai nėra pripažintu principo, kuriuo remiantis parastai tikrinama, ar valdžia kišasi teisingai, ar neteisingai. Žmonės sprendžia remdamiesi savo asmeniniais

polinkiais. Vieni, kai tik mato, kad reikia padaryti kaip nors gera arba ištaisyti blogą, noriai skatinia valdžią imtis reikalo; tuo tarpu kiti verčiau linkę kesti beveik bet kokį socialinį blogą negu prie žmonių interesų sričiu, prieinamų valdžios kontrolei, pridėti dar vieną sritį. Kiekvienu konkrečiu atveju žmonės užima vienokią ar kitokią poziciją priklausomai nuo šios bendrointeresuotumo konkrečiu dalyku, siūlomu atlkti valdžias; arba nuo jų jausmų krypties; arba priklausomai nuo jų suatlkti valdžias; arba puoselejamo tikėjimo, kad valdžiai darys arba to nedarys jems priimtinu būdu; ir tiktai labai retai jie užima poziciją atsižvelgdami į kokią nors nuomone, kurios nuosekliai laikosi, kokius dalykus timka daryti valdžiai. Man atrodo, kad, nesant normos arba principo, dabartiniu metu viena pusė klysta lygiai dažnai kaip ir kita; valdžios kišimasis yra maždaug vienodai dažnai neteisingai skatinamas ir neteisingai smerkiamas.

Šios esė tikslas yra ginti vieną labai paprastą principą, turintį absolūčių lenti prievarta ir kontrole grimzdžiamus visuomenės ir asmens santykius nepriklauso mai nuo to, ar naudojamos priemonės būtų fizinė jėga, taikoma įstatyminių bausmių forma, ar moralinė viešosios nuomonės prievarta. Tas principas yra toks: vienintelis individualiu arba kolektyviniu požūriu pateisinas žmonijos tikslas kišantis į bet kurio jos nario ar narių veikimo laisvę yra savisauga. Vienintelis tikslas, kuriuo galima teisėtai panaudoti jėga prieš bet kurį

civilizuotos bendruomenės nari, jam nesutinkant, yra neleisti padaryti žalos kitiems. Fizinis arba moralinis jo paties gėris nėra pakankamas pateisinimas. Jo negalima teisėtai versti ar drausti ka, nors daryti todėl, kad jam taip daryti bus geriau, kad dėl to jis taps laimingesnis, kad taip daryti, kitu nuomone, būtu išmintinga ar net teisinga. Šie dalykai yra rimti argumentai iki atkalbinėjant, svarstant su juo, įtikinėiant jį, maldaujant jo, bet ne verčiant jį arba gasdinant kokiui nors blogiu tuo atveju, jeigu jis darys kitaip. Norint tai pateisinti, reikia numatyti, kad elgesys, nuo kurio trokštama ji sulaukti, dar kam nors sukels blogij. Vienintelė žmogaus elgesio dalis, už kuriajis atsakingas visuomenė, yra toji dalis, kuri liečia kitus. Dėl elgesio dalies, kuri liečia tik ją patį, jo nepriklausomybė teisėtai yra absoluti. Asmuo yra saves paties, savo kūno ir sielos valdovas.

Ko gero, vargu ar butina sakyti, kad ši doktrina turėtų būti taikoma tik subrendusiems žmonėms. Mes nekalbame apie vaikus arba apie jaunus asmenis, nesulaukius išstatymiskai nustatyto suaugusio vyro arba moters amžiaus. Tie, kuriais dar turi rūpintis kiti, privalo būti apsaugoti tiek nuo savo pačių veiksmų, tiek nuo išorinės žalos. Dėl tos pačios priežasties mes galime neaptarinti tu atsilikusiu visuomenės stadijui, kuriose pačią žmoniją galima laikyti tarsi nepasiekusia pilnametystės. Pirminių sunkumai savaimingos pažangos kelyje yra tokie dideli, kad retai būna kokia nors galimybė rinkitis priemones jiems įveikti, kuriomis en-

tuziazmo siekti pažangos valdovas pateisinamai naujoja bet kokias priemones, leidžiančias pasiekti tikslą, kuris kitaip būtų nepasiekiamas. Despotizmas yra teisėtas valdymo būdas turint reikalų su barbarais, jeigu tikslas yra jų tobulejimas, o priemonės pateisinamos, jei šis tikslas iš tikrujų pasiekiamas. Laisvė kaip principas nepritaikoma tol, kol neatine laikas, kai žmonės įmanoma tobulinti laisvu ir lygiu svarstyti. Iki tol jiems nelieka nieko kita, o tik tyliai paklusti Akbarui³ arba Karoliui Didžiajam⁴, jeigu tik pavyksta tokį valdovą rasti. Bet kai tik tampa įmanoma žmonių tobulejimui vadovauti įtikinėjimu arba įkalbinėjimu (ši tarpsnį senių pasiekė visos tautos, kurios čia turi mus dominti), nei tiesioginė prievara, nei prievara, pasireiškianti bausmių ir nuobaudų už nepaklusnumą forma, darosi nebeleistina kaip priemonė siekti tu žmonių gėrio ir yra pateisinama tiktais kitu saugumo sumetimais.

Dera pasakyti, kad aš atsisakau bet kokios naudos, kurią mano argumentavimui galėtų duoti abstrakčios teisės, kaip nepriklausomo nuo naudos dalyko, idėja. Naudą laikau galutinė apelavimo instancija sprendžiant visus etinius klausimus; bet tai turi būti nauda plačiausia prasme, grindžiama nuolatiniais žmogaus, kaip susgebančios tobulėti būtybės, interesais. Aš tvirtinu, kad šie interesai duoda teisę iš išorės kontroliuoti asmens spontaniskumą tik tų kiekvieno žmogaus veiksmų atžvilgiu, kurie liečia kitų žmonių interesus. Jeigu kas nors daro kitiemis žalinga veiksmą, atsiranda *prima fa-*

cie^s priežastis iš bausti istatyminiškai arba, kai istatyminiškes bausmės tikrai neprietaikomos, visuotiniu nepritarimu jam. Taip pat egzistuoja daug pozityvių veiksmų, naudingų kitiem: teisėtai galima versti žmogų juos atlikti. Tokie veiksmai – liudyti teisme, įnešti sažiningą indėlį bendra gynybą arba koki nors kita bendra darbą, būtiną visuomenės, kurios apsauga jis naudojasi, interesu požiuriu. Taip pat egzistuoja dalykai, kuriuos daryti visais atvejais akivaizdžiai yra žmogaus pareiga ir už kurių nepadaryma ji teisėtai galima laikyti atsakinį visuomenei: pavyzdžiu, atlkti tokius asmeninės geradarystės veiksmus, kaip gelbėti artimo gyvybę arba iškiisti apsaugant bejegū nuo žiauraus elgesio. Žmogus gali padaryti bloga kitems ne tik savo veiksmais, bet ir neveiklumu. Abiem atvejais jis yra teisėtai atsakingas už žalą. Tiesa, antruoju atveju prievara turi būti naujodama daug atsargiau nei pirmuoju. Paversti žmogų atsakingu už blogio darymą kitiem yra norma; padaryti ji atsakingu už neužkirtimą kelio blogui yra, santirosi imant, išimtis. Vis dėlto yra daug pakankamai aiškių ir pakankamai svariu atveju, pateisinančiu šią išimtį. Visuose dalykuose, susijusiouose su asmens išoriniais ryšiais, jis yra *de jure* atsakingas tiems, kurių interesai paliečiami, ir, jeigu reikia, visuomenei kaip jū globėjai. Dažnai yra svariu priežascių nerinkalauti iš jo atsakomybės, bet šias priežastis turi lemti konkretaus atvejo diktuojamą tikslingumas. Galimas atvejis, kai žmogus apskritai veiks geriau, jeigu jam bus leista

veikti savo nuožiūra, užuot jį kontroliavus kuriuo nors iš visuomenėi prieinamu kontroles būdu; arba meginiamas kontroliuoti sukels kitas blogybes, didesnes negu tos, kurioms būtų užkirstas kelias. Kada tokios priežastys releidžia itvirtinti atsakomybės, tuščią teisėjo vietą turėtų užimti paties veikėjo sažinė. Ji turėtų saugoti tuos kitų žmonių interesus, kurie nesaugomi iš išorės. Savęs teismas turėtų būti juo griežtesnis, kad šiuo atveju žmogaus negalima padaryti atsakingo tokiu pat kaip jis teismui.

Bet egzistuoja veikimo sfera, kuria visuomenė, kaip besiskirianti nuo individu, domisi (jeigu iš viso domisi) tik netiesiogiai. Ji apima visą tą asmens gyvenimo ir elgesio dalį, kuri liečia tik jū patį, arba liečia taip pat ir kitus tik jiem laisvai, savanoriškai ir neveidmainiškai sutinkant ir dalyvaujant. Sakydamas „tik jū patį“ turui galvoje, kad liečia tiesiogiai ir pirmiausia: juk kas liečia jū patį, gali per jū liesti kitus. Priesteravimas, kuris gali būti pagristas šiuo salyginiumu, bus aptartas vėliau. Taigi tai yra derama žmogaus laisvės sritis. Pirma, ji apima vidinę sažinės sritį; sažinės laisvės plėtėjusius reikalavimus; minties ir jausmų laisvę; absolucią pažiūrą ir jausmų visais praktiniams ar spekulatyviniams, moksliniams, moraliniams ar teologiniams klausimais laisvę. Gali atrodyti, kad pažiūrų reiškimo ir skelbimo laisvę valdo kitoks principas, nes jis priklauso tai – asmens elgesio daliui, kuri liečia kitus žmones. Tačiau, būdama beveik tokia pat svarbi kaip pati minties laisvė.

vé, ir daugiausia grindžiama tais pačiais argumentais, ji yra praktiškai neatskiriamą nuo pastarosios. Antra, principas reikalauja skoniu ir siekių laisves; laisvés taip planuoti savo gyvenimą, kad šis atitiktų mūsų būdą; laisvés daryti, kas mums patinka, atsakant už galimus padarinius, t.y. daryti nekludant mūsų artimiesiems, kol tai, ka darome, jems nekenkia, – net jeigu jie manytu, kad mūsų elgesys yra kvalias, ydingas ar kladinas. Trečia, iš šios kiekvieno asmens laisvés kyla asmenų jungimosi laisvė, turinti tas pačias ribas: laisvę vienytis bet kuriuam tikslui, nedarančiam žalos kitiem, jei besivienijantys asmenys yra pilnamečiai ir nėra verčiami arba apgaudinėjami.

Jokia visuomenė, kurioje šios laisvés apskritai negerbiamos, nėra laisva, kad ir kokia būtų jos valdymo forma; ir niekas nėra visiškai laisvas toje visuomenėje, kurioje šios laisvés neegzistuoja absololiūčiai ir-be išlygū. Vienintelé laisvė, verta šio vardo, yra laisvę siekti save vo gero savo pasirinktu būdu, kol neméginate atimti iš kitų jų géri arba trukdyti jų pastangoms ji igyti. Kiekviename yra tikrasis savo sveikatos – kuno, proto ar dvasios – sargas. Žmonės daugiau laimi pakesdami, kad kiekvienas gyventų taip, kaip jam atrodo gerai, užuot vertę kiekvieną gyventi taip, kaip atrodo gerai likusiems.

Nors ši doktrina visiškai nėra nauja ir kai kuriems asmenims gali atrodyti nuvalkiota tiesa, nėra doktrinos, kuri būtų atviriau priešinga bendrajai egzistuojančio

požiūrio ir praktikos tendencijai. Visuomenė padėjo didžiausias pastangas siekdama (pagal savo galimybes) priversti žmones prisitaikyti prie jos asmeninio, taip pat ir visuomeninio, tobolumo sampratų. Senovės valties manė turinčios teisę, o senovės filosofai skatino, kad valstybės valdžia reguliuotą kiekvieną privataus elgesio dalį tuo pagrindu, jog Valstybė didžiai suinteresuota visų savo piliečių kūno ir dvasios drausme. Toks maštymo būdas galėjo būti priimtinias mažoje respublikose, kurias supo galingi priešai ir kurioms nuolatos grėsė pavojus būti sunaikintoms išorinio puolimo arba vidinės sumaišties. Joms lengvai galėjo būti lemtingas net trumpas energijos ir savitvardos atpalaidavimo laikotarpis, tad jos negalejo leisti sau laukti naudingų ilgalaičių laisvés rezultatų. Šiuolaikiniame pasaulyje padidėjusios politinės bendruomenės ir, svarbiausia, dvasinės ir pasaulietinės valdžios atskyrimas (atidaveš vadovavimą žmonių sažnėmės į kitas rankas negu tos, kurios kontroliavo jų žemisiskuosius reikalus) smarkiai užkrito kelia istatymui kūtis į privataus gyvenimo smulkmenas. Bet moralinės priespaudos iranmai net uoliau negu visuomeniniuose reikalauose buvo naudojami prieš nukrypimą nuo vyraujančio požiūrio į savanaudiškumą. Religija, galingiausias iš elementų, kurie emėsi formuoti dorovinių jausma, buvo visuomet valdoma arba hierarchijos, siekiančios kontroliuoti kiekvieną žmogaus elgesio sritį, ambicijų, arba puritonizmo dvasios. O kai kurie iš tų šiuolaikinių reformatorų,

kurie stojo stipriausiom opozicijon praeities religijoms, jokiu būdu neatsiliko nuo bažnyčių ar sekštų gindami savo teisę į dvasinį dominavimą: ypač p. Comte'as⁶, kurio socialinė sistema, išplėtota jo veikale *Système de Politique Positive*, siekia įtvirtinti (nors labiau moralinėmis negu teisinėmis priemonėmis) visuomenės despotizmą individuo atžvilgiu, pranokstanti viską, ką apie politinių idealų mastę griežiausiai drausmės šalininkai tarp senovės filosofų.

Be ypatingu atskirų mastytojų doktrinų, pasauliye taip pat egzistuoja stiprėjantis polinkis perdėtai pabréžti visuomenės galias individuo atžvilgiu, grindžiamas ir nuomonės, ir net istatymų leidybos jėga. O kadangi visų pasaulyje vykstančių pokyčių tendencija yra visuomenės stiprėjimas ir individuo galios menkėjimas, tai šis brovimasis nėra viena iš blogybių, kurios paprastai savaime išnyksta, bet, priešingai, darosi vis grėsmingesnis. Žmonijos – ar tai būtu valdovai, ar paprasti piilečiai – polinkis primesti savo pažiūras ir palinkimus kitiams kaip elgesio normą yra taip smarkiai palaikomas kai kurių geriausių ir kai kurių blogiausių žmogaus prigimčiai būdingų jausmu, kad jų vargu ar kas nors, išskyrus galios stoka, yra kada pažaboje; o galiai ne rykstant, bet augant reikia tikėtis, kad dabartinėmis pasaulio salygomis matysime, kaip didėja šis polinkis, kol prieš šią blogybę neiškils stiprus dorovinio ištikinimo barjeras.

Svarstymo požiūriu mums bus patogu, užuot iš kartoto griebusis bendros tezes, iš pradžių apsuriboti vienintele jos dalimi, kurios atžvilgiu paplitusi nuomonė jei ne visiškai, tai bent iš dalies pripažista čia dėstomą principą. Ši viena dalis yra Minties Laisvė, nuo kurios neimanoma atskirti jai artimos žodžio ir rašymo laisvės. Nors šios laisvės sudaro didelę visų šalių, pripažiasticių religinę pakantą ir laisvas institucijas, politinės etikos dali, filosofiniai ir praktiniai pagrindai, kuriais jos remiasi, nėra, ko gero, nei taip žinomi plačiajai visuomenei, nei taip vertinami net daugelio viešosios nuomonės vadų, kaip būtų galima tikėtis. Teisingai suprasti, šie pagrindai yra pritaikomi ne vieninteliam dalyko aspektui, o kur kas plačiau. Tad išsamai šios klausimo dalies aptartis pasirodys besanti geriausia likusios dalių ižanga. Todėl aš viliuosi, kad tie, kuriems visiškai nebus nauja tai, ką ketinu pasakyti, atleis man, jeigu išdrisiu dar kartą svarstyti dalyką, kuris buvo taip dažnai svarstomas per pastaruosius tris šimtmecius.

Antras skyrius

APIE MINTIES IR DISKUSIJOS LAISVĘ

kad konstituciškai valdomose šalyse visiškai arba nevisiškai atsakinga žmonėms valdžia dažnai megins kontroliuoti nuomonių reiškinį. Ji tai daro nebent tais atvejais, kai pati tampa bendro visuomenės nepakankumo irankiu. Todėl tarkime, kad valdžia visiškai sustaria su žmonėmis ir niekada nemano panaudoti kokios nors prievertos galios, išskyrus atvejus, kai jai pritaria tai, kai ji laiko jų nuomone. Bet as nepripazištų nei pačių žmonių, nei jų valdžios teisės naudoti tokią prievartą. Galia pati savaime yra neteiseta. Geriausia valdžia turi ne didesnę teisę į ją, negu blogiausia. Kai si

Reikia tikėtis, jog jau praėjo laikai, kai buvo būtina ginti „spaudos laisvę“ kaip vieną iš apsaugos nuo parsiadavėliškos ar tironiškos valdžios priemonių. Galime tarti, kad dabar neberekia įrodinėti, jog neleistina ištymu leidžiamajai arba vykdoma jai valdžiai, kurios interesai nesutampa su žmonių interesais, primesti žmėnams pažiūras ir spresti, kokias doktrinas arba argumentus jiems leidžiamą girdėti. Be to, ankstesnijei autorai taip dažnai ir taip sėkmingesni išryškindavo ši klausimo aspektą, kad čia nereikia jo specialiai pabrėžti. Nors spauda reguliuojantį Anglijos teisė iki šios dienos tebėra tokia pat vergiška, kokia ji buvo Tudorų laikais, nėra didelio pavojaus, kad ji bus iš tikruju panaudota prieš politinę diskusiją – nebent kokios nors laikinos panikos metu, kai maisto baimė užmuša ministrų ir teisėjų padorumą*. Apskritai nereikėtų manyti,

tsusilpnino mano ištitinimą, kad, išskyrus panikos momentus, bausmę ir nuobaudą už politinę diskusiją era mūsų šalyje praėjo. Juk, pirmiausia, persekcionai nebuvu atkaklūs; antra, jie, tiesą sakant, niekada nebuvu politiniu persekcionu. Kaltinama buvo ne už ištittucių arba valdančiųjų asmenų, ar jų veiksmų kritika, bet už laikomos nemoralia tironžydystės doktrinos platinimą. Jeigu šio skyriaus argumentai yra bent kiek pagristi, tai turėtų egzistuoti didžiausia laisvė skelbtai ir svarstyti kaip etinio ištitinimo dalykų bet kuria doktrina, kad ir kokia nemoralia ji būtų laikoma. Todėl čia nesvarbu ne vieta tyninėti, ar tironžydystės doktrina nusipelno šio pavadinimo. Aš pasitenkinsiu pasakydamas, kad ši tema visas laikais buvo vienas iš atvirų etikos klausimų, kad išsišos tautos ir kai kurie geriausi bei išmuntinčiausiai žmonės laikė tokį privataus piliečio veiksmą – užmušti nusikaltelį, kuris, iškeldamas save aukščiau už ištamtymą, tapo nepasiekiamas išstatyminei bausmei arba kontrolei, – ne nusikaltimui, bet itin dorybingu veiksmu; taip pat pasakysiu – teisingai ar klaidingai, – kad tai ne nužudymo, bet pilietinio karono tema. Iš esmės aš manau, kad konkretiū atveju galima teisingai bausti už tironžydystės kurstymą, bet tikrai su salyga, jeigu po to ejo atviras veiksmas, ir jeigu galima nustatyti bent jau tiketiną veiksmo ir kurstymo ryšį. Netgi tada teisetai bausti už išpuolius prieš savo egzistavimą gali tik pati puolama ir besignanti, o ne užsienio vyriausybę.

* Vos parašius šiuos žodžius, 1858 m., prasidėjo, tarsi ryškiai jems prieštaraujantys, vyriausybės vykdomi teisminiai spaudos persiekionimai. Tačiau tas nepringtonas kišimasis i vieną diskusiją laisvę nei paskatino mane pakelti bent vieną žodį tekste, nei iš viso

galia parodoma sutinkant viešajai nuomonei, o ne jai prieštaraujant, ji yra tokia pat žalinga ar net žalingesnė. Jeigu visa žmonija, išskyrus vieną žmogų, būtų vienos nuomonės, o tik tas vienas asmuo būtų priešingos nuomonės, tai ji nutildziusiā žmoniją būtų galima pateisinti ne daugiau negu tą asmenį, jei jis, turedamas galia, nutildytų žmoniją. Jeigu nuomone būtų asmeninis turtas, vertingas tik savininkui; jeigu kliudymas ją turėti darytų tik asmeninę žalą, tai būtų tam tikras skirtumas, ar žala daroma tik nedaugelui, ar daugeliui asmenų. Bet ypatingas blogis, kuri kelia kliudymas reikšti nuomonės, yra tai, kad apiplėšiamą žmoniją; palikuonys taip pat kaip dabartinė karta; tie, kurie nepritaria nuomonėi, apiplėšiami dar labiau negu tie, kurie jos laikosi. Jeigu nuomoniे teisinga, jiems atimama galimybė pakeisti klaidą tiesa; jeigu nuomonié kliaudinga, jie praranda beveik tokią pat vertingą galimybę aiškiu suvokti ir gyviau pajauti tiesą, kuria sukuria pastaroios susidūrimas su klaida.

Būtina atskirai aptarti šias dvi hipotezes. Kiekviena iš jų turi savo skirtinę, ją atitinkantį argumentavimą. Niekada negalime būti tikri, kad nuomone, kuria stengiamės užsmaugti, yra kliaudinga; o jeigu būtume tikri, tai smaugimas vis tiek būtų blogis.

Pirma: nuomonié, kuria valdžia mēgina užgniaužti, gali būti teisinga. Tie, kurie mēgina ją užgniaužti, žinoma, neigia jos teisingumą. Bet jie nera neklystantys. Jie neturi jokių igailejimų spresti klausimą už visa

žmoniją ir neleisti spresti bet kuriam kitam asmeniui. Atsisakydami išklausyti nuomone todėl, kad yra tikri, jog ji kliaudinga, jie taria, kad *jų* tikrumas yra *absoliutus* tikrumas. Bet koks diskusijos tildymas reiškia neklustumuo prieplaidą. Tokio tildymo smerkima galima girsti šiuo paprastu argumentu, né kiek ne blogesniu dėl to paprastumo.

Žmonių sveikos nuovokos nelaimei, faktas, kad jie gali klysti, toli gražu neturi tokios reikšmės jų praktiniams sprendinams, kokia jam suteikiama teoriškai. Juk nors kiekviens gerai žino, jog gali klysti, nedaujelis mano, kad būtina imtis kokiu nors atsargumo priemonių prieš tai, ar sutinka su teiginiu, jog bet kuri nuomone, dėl kurios jie jaučiasi visiškai tikri, gali būti vienas iš pavyzdžių klaidos, nuo kurios jie prisipažista nesa apsaugoti. Absoliutūs valdovai ar kitū žmonės, priprate prie neribotos pagarbos, paprastai jaučia ši visišką pasitikėjimą savo nuomonėmis dėl beveik visų dalykų. Laimingesneje padėtyje esantys žmonės, kurie kartais girdi ginčijant jų nuomones ir nėra visai nepratę būti taip, jei klysta, taip labai pasikliauja tik tomis savo nuomonėmis, kurioms pritaria visi juos supantys žmonės arba tie, su kuriu nuomone jie paprastai skaitosi. Juk juo labiau žmogui trūkska pasitikėjimo savo paties sprendimu, tuo labiau jis paprastai remiasi (tyliai pasitikėdamas) „pasaulio“ apskritai neklystamumu. O kiekviename žmogui pasaulis reiškia tą jo dalyj, su kuria jis susiduria: jo partija, sektą, bažnyčią, visuomeninę

klasę. Palyginti su tuo, žmogų, kurio pasaulio samprata aprepia jo šalį ar gyvenamajį metą, galima vadinti beveik liberaliu ir plačiu pažiūrų. Jo tikėjimo šiuo kokyviniu autoritetu visiškai nepajudina supratimas, kad kitos epochos, šalys, sektos, bažnyčios, klasės ir partijos manė, ir net dabar mano, visiškai priešingai. Jis perduoda savo pasauliui atsakomybę būti teisiam prieš besiskiriančius kitų žmonių pasaullius; ir jam visai nerūpi, kad tik atstiktinumas lémé, kuris iš šių gausių pasaullių bus jo pasitikėjimo objektas, ir kad tos pačios priežastys, kurios padarė jį valstybinės bažnyčios nariu Londone, galėjo padaryti jį budistu ar Konfucijaus sekėju Pekine. Be to, yra tiek pat savaimė akivaizdu, kaip ir pasitelkiant bet kokį skaičių argumentų, kad epochos nėra labiau neklystančios negu individai; kiekviena epocha laikėsi daugelio pažiūrų, kurias velesnės epochos laikė ne tik klaudingomis, bet ir absurdiskomis. Nebejotina, kad daugeli darbar visuotinai priimtų pažiūrą atmetą daugelį kadaise visuotinai priimtų pažiūrą.

Šiam argumentui greičiausiai bus prieštaraujama, ir prieštaraujama maždaug taip. Draudžiant propaguoti klaidą, neklystanumo prieblaida remiamasi ne daugiau negu bet kurio kito dalyko, kuri valstybės valdžia daro savo ruožiura ir atsakomybę, atveju. Sprendimo galia duota žmonėms tam, kad jie galėtų ja naudotis. Jeigu ja gali būti naudojamas klaudingai, tai ar reikia sakyti

žmonėms, kad jie iš viso neturėtų ja naudotis? Drausdami tai, ką mano esant pražūtinga, žmonės nori netapti laisvi nuo klaidos, bet, nors ir klysdami, vykdytį jems priderančią pareiga elgtis pagal savo sažiningą įsitikinimą. Jeigu niekada neveiklumė pagal savo pažiūras tik todėl, kad jos gali būti klaidingos, tai turėtume nebesirūpinti jokiais savo interesais ir nebeatlikinėti jokių pareigų. Nepritarimas kokiam nors elgesiui apskritai negali būti pagristas nepritarimas konkretiājam elgesiui. Vyriausybė ir individu pareiga yra susidaryti kaip galima teisingesnes pažiūras, rūpestingai jas apgalvoti ir niekada jų neprimesti kitiem visiškai nejistikinimus savo teisumu. Bet kai jie yra teisūs (pasakyti tokie oponentai), vengimas veikti vadovaujantis savo pažiūromis yra ne sažiningumas, o bailumas; taip pat ne sažininga, o bailu leisti nevaržomai užsienyje skleisti doktrinas, kurias jie sažinirai laiko pavojingomis žmonių gerovei ar šiam, ar kitame pasaulyje, tik todėl, kad kiti žmonės mažiau apsišvietusių laikais persekiuoja pažiūras, kurios dabar laikomos teisingomis. Pa-sitenkinkime (galėtų jie pasakyti) nebedaryti tu pačių klaidų. Bet vyriausybės ir tautos yra dariusios klaidų ir kitais klausimais, kuriais mes laikome jas esant kompetentingas. Jos uždėdavo netinkamus mokestiūs, kariaudavo neteisingus karus. Ar todėl turėtume iš viso nerinkti mokestiū ir neskelbt karo, nors ir kokios būtų provokacijos? Žmonės ir vyriausybės privalo veikti taip gerai, kaip sugeba. Toks dalykas kaip absolutus tik-

rumas neegzistuoja, bet egzistuoja pasitikėjimas savimi, kurio pakanka žmogaus gyvenimo tikslams. Mes galime ir turime manyti, jog mūsų nuomonė yra teisinga, kad galėtume vadovautis ją savo veiksmuose; bet tai nėra tik prielaida, kai draudžiame blogiems žmonėms tvirkinti visuomenę propaguojant pažiūras, kurias laikome klaudingomis ir pražūtingomis.

Atsakau, kad tai kur kas labiau yra prielaida. Yra didžiausias skirtumas tarp prielaidos, kad nuomonė teisinga, nes, turint visas galimybes įgimčyti, ji nebuvo paneigta, ir jos laikymo teisinga siekiant neleisti jos paneigti. Visiška laisvė prieštarauti ir nepritarti mūsų nuomonei yra kaip tik ta salyga, kuriai esant tampa pateisinamas jos laikymas teisinga veikimo tikslais; jokioms kitomis salygomis būtybę, turinti žmogiškuosius sugebėjimus, negali pagrįstai būti išsitikinusi, jog yra teisi.

Kai svarstome kurio nors požiūrio raidą arba išrūtinį žmogaus gyvenimo elgesį, kyla klausimas, kuo paaiškinti tai, kad vienas ir kitas ne blosesni negu yra? Tai tikrai nepaaiškinama įgimta žmogaus proto galia. Juk susidūre su dalyku, kuris nėra savaime akivaizdus, devyniasdešimt devyni asmenys iš šimto visiškai nesugeba jo vertinti, o ir to šimtojo asmens sugebėjimas yra tik santykinis, - juk dauguma visų buvusių kartu iškilių žmonių laikėsi daugelio požiūrių, kurie dabar pripažįstami klaudingais, ir darė arba pritarė daugeliui dalykų, kurių dabar niekas nepateisintu. Tad kodėl

žmonijoje apskritai vyrauja racionalūs požiūriai ir racionalus elgesys? Jeigu jie tikrai vyrauja (o taip turi būti, nes priešingu atveju žmonių reikalai visuomet žmogaus proto gebėjimas ištasyti savo klaidas. Protas yra viso to, dėl ko žmogus gerbiamas kaip intelektuali ar protinė būtybė, šaltinis. Žmogus sugeba taisytis savo klaidas per diskusiją ir patyrimą. Vien patyrimo nepa-kanka. Reikia diskusijos, kuri parodytu, kaip dera interpretuoti patyrimą. Klaudingos nuomonės ir išročiai pamažu nusileidžia faktui iš argumentui; bet norint, kad faktai ir argumentai paveiktu protą, jie turi būti jam pateikti. Labai nedaugelio faktų tiesa tokia akivaizdi, kad jai nereikia paaiškinimų, atskleidžiančių jų prasmę. Tad jeigu visa žmogaus sprendimo jėga ir vertė priklauso nuo vienos jo ypatybės, t.y. nuo to, kad galima ji ištasyti, jei jis klaudingas, tai pasikliauti sprendimu galima tik tuomet, kai priemonės jam ištasyti nuolatos laikomas po ranka. Kodėl galime pasikliauti kurio nors žmogaus sprendimui? Todėl, kad jis atvėrė savo protą savų nuomonų ir savo elgesio kritikai. Todėl, kad jis turejo išproti klausyti visko, ką buvo galima pasakyti prieš jū pasinaudoti viskuo, kas buvo pasakyta teisinga, ir išsiaiškinti, o esant progai paaškinti ir kitiems, kas buvo klaidinga. Todėl, kad jis pajuto, jog vienintelis būdas, kuriuo žmogus gali nors kiek priarteti prie dalyko visumos pažinimo, yra klausyti, ką gali apie jį pasakyti visokiausiu nuomonių

asmenys, ir apmasyti visus aspektus, kuriuos iš gali žvelgti įvairiausių pažiūrų žmonės. Joks išmintingas žmogus niekada neigijo išminties kitaip; iš viso žmogaus intelektui nebūdingaapti išmintingam kaip nors kitaip. Tvirtas išprotis tikslinti ir tobolini savo požiūrij lyginant ją su kitu žmonių požiūriais, toli gražu nekeiliantis abejoniu ir svyraivimų igyvendinant šį požiūrij praktiskai, yra vienintelis tvirtas pagrindas teisėtai juo pasikliauti. Juk būdamas informuotas apie viską, kas gali būti pasakyta, bent jau atvirai, prieš jį, ir apgynęs savo pažiūrą nuo jai prieštaraudančiųjų, žinodamas, kad jis ieškojo prieštaravimų ir sunkumų, užuot jų venges, ir niekam nesutrukdė nušvesti dalyką iš visų pusiu, žmogus turi teisę manyti, kad jo sprendimas geresnis už kiekvieno kito žmogaus ar daugelio žmonių, néjusių panašiu keliu, sprendimą.

Nėra per didelis reikalavimas, kad ir išmintingiausi žmonės, turintys didžiausią teisę pasitiketi savo sprendimais, manytų esant būtina pateisinti savo pasikliovimą jais, ir kad tai daryti juos priverstu ta marga nedaugelio išmintingų ir daugelio kvailų individų sandalka, kuri vadinaama visuomene. Nepakančiausia iš bažnyčių – Romos katalikų bažnyčia – net kanonizuodama šventajį leidžia pasisakyti „velnio advokatui“⁷⁷ ir kantrai jį išklauso. Pasirodo, jog ir švenčiausiams iš žmonių negalima suteikti pomirtinės pagarbos, kol nėra žinoma ir pasverta viskas, ką velnias gali pasakyti prieš jį. Jeigu nebūtų leidžiama abejoti net Newtono filosofiją,

žmonės negalėtų taip visiškai pasitiketi jos tiesa, kaip pasitiki dabar. Vienintelė garantija, kad išliks iš tikini-mai, dėl kurių esame labiausiai tikri, yra nuolat kvesti visa pasaulį įrodyti, jog jie nepagrasti. Jeigu išsūkis nepriimamas arba jei primamas, bet megiminamas nepavksta, vis dar esame gan toli nuo tiesos; bet mes padarėme viską, ką leidžia padaryti esama žmogaus proto būklė; neignoravome nieko, kas igalintų tiesą mus pasiekti. Jeigu klausimas paliekamas atviras, tai galime tikėtis, kad, jei egzistuoja geresnė tiesa, ji bus atskleista, kai žmogaus protas sugebės ją pripažinti; o tuo tarpu galime pasikliauti tuo, jog priartėjome prie tiesos tiek, kiek įmanoma mūsų laikais. Klystanti būtybė gali pasiekti tik tokį tikrumo laipsnį, ir tik šiuo būdu.

Keista, kad žmonės pripažista argumentų galią vykstant laisvai diskusijai, bet prieštarauja, kad jie būtų naudojami kraštiniiu atveju. Jie nemato, kad jeigu argumentai netinka kraštiniiu atveju, tai netinka jokiui atveju. Keista, kad jie išsivaizduoja, jog nesideda neklystančiais, kai pripažista, kad turėtų būti laisvai diskutuojama del visų dalykų, kurie gali būti *abejotini*, bet mano, jog turėtu būti draudžiama abejoti kokiu nors konkrečiu principu ar doktrina todėl, kad jি taip *teisinga*, t.y. todėl, kad *jie yra tikri*, jog jи *teisinga*. Vadinti kokj nors teigini teisingu, jei yra nors vienas žmogus, kuris neigtu jo teisinguma, jeigu tai jam būtų leista, bet kuriam tai nėra leidžiama, reiškia tarti, kad mes

patys ir tie, kurie su mumis sutinka, esame teisėjai, sprendžiantys apie teisingumą neišklausydamis kitos šalies.

Mūsų amžiuje, kuris buvo apibūdintas kaip „stokojantis tikėjimo, tačiau besibaigintis skepticizmu”, žmonės išitikinę ne tiek tuo, kad jų nuomonės teisingos, kiek tuo, kad jie nežinoti, ką daryti, ių neturedami. Reikalavimai, kad nuomonė būtų apsaugota nuo viešo puolimo, remiasi ne tiek jos teisingumu, kiek svarba visuomenėi. Teigiama, kad egzistuoja tam tikri išitikinimai, itin naudingi, o gal ir būtini, kad palaikytų juos yra tokia pati vyriausybė pareiga, kaip ir ginti visus kitus visuomenės interesus. Esant tokiai būtinybei, vyriausybės, nors ir nera visiškai neklystančios tiesiogiai vykdydamos savo pareigą, gali būti įgaliotos ir net ipareigotos veikti vadovaudamosi savo nuomone, kurią pritaria bendroji žmonių nuomone. Taip dažnai irodinėjama ir dar dažnau manoma, kad susilpninti šiuos išganingus išitikinimus troškų tik blogi žmonės. Manoma, kad nebūtų nieko blogo, jeigu blogi žmonės būtų pažaboti ir būtų draudžiama tai, ką jie norėtų daryti. Del tokio mastymo būdo diskusijos suvaržymą teisinimas tampa ne doktrinų teisingumo, bet jų naujdingumo klausimui. Šitaip mažstantys žmoniés mano, kad taip jie išvengia atsakomybės už tai, jog pretenduoja būti neklystančiais nuomonių teisėjais. Bet tie, kurie šitaip nuramina save, nesuvokia, kad neklaidingumo priešlaida tera perkeliama iš vieno klausimo į kita. Nuo-

monės naudingumas pats yra nuomonės reikas. Jis yra toks pat gincytinas ir svarstytinas, kaip ir pati nuomonė. Jeigu nėra visų galimybų ginti smerkiama nuomonę, tai lygai taip pat reikia neklystančio nuomonių teisėjo, sprendžiančio, kuri nuomonė kenksminga ar kuri klaidinga. Ir nepakanka pasakyti, jog galima leisti eretikui laikyti savo nuomone naudinga arba nekenksminga, tačiau reikia drausti laikyti ją teisingą. Nuomonės teisingumas yra jos naudingumo dalis. Jeigu mums reikėtų žinoti, pageidautina ar nepageidautina, kad teiginiu būtų tikima, tai ar būtų įmanoma nesvarstyti, ar jis teisingas, ar ne? Ne blogu, bet geriausią žmonių nuomone, joks prieštaraujantis tiesai išitikinimis negali būti iš tikruju naudingas. Ir kaip galima jems neleisti primygintai remtis šiuo argumentu ginantis tuo kaltinimu, kad jie neigia kokią nors doktriną, kuri, kaip jiems sakoma, yra naudinga, bet jie tiki ją esant klaidingą? Tie, kurie remia pripažintas nuomenes, visada sugeba kuo geriausiai pasinaudoti šiuo argumentu: *jie* niekada nenagrinėja naudingumo klausimo taip, tarsi būtų galima ji visiškai atsieti nuo tiesos klausimo: priešingai, labiausiai kaip tik todėl, kad jų doktrina yra „tiesa“, jos žinojimas arba tikėjimas ja laikomas tokiu būtinu. Negali būti sažiningos diskusijos naudingumo klausimui, jei tokį gyvybiškai svarbų argumentą gali varoti tik viena šalis. Ir iš tikruju, kai išstatymas ar visuomenės jausmas neleidžia gincytis dėl nuomonės teisingumo, jie yra taip pat menkai pakank-

tūs, jei neigiamas jos naudingumas. Daugiausia, ką jie leidžia – tai nelaikyti jos absoliučiai privaloma, o jos nepripažįstančiųjų – neabejotinai kaltais.

Kad geriau pailiustruotume, kaip žalinga atsisakyti išklausyti nuomones todėl, kad mums jos atrodo smerkinos, pageidautina diskusiją susieti su konkrečiu atveju; ir aš linkęs rinktis neparamankiausius man atvejus, kai ir su tesa, ir su nauda siejamas argumentas, nukreiptas prieš nuomonės laisvę, laikomas stipriausiu. Tegul ginčijamos pažiūros bus tikėjimas Dievų ir pomirtiniu gyvenimu arba kuri nors iš visuotinai pripažintų etinių doktrinų. Kovoti tokiu pretekstu yra didžiulis pranašumas nesažinīngam priešininkui; juk jis pasakys (o daugeliis tu, kurie nenori būti nesažinungi, pasakys tai patys sau): argi šiu dokumentu jūs nelaikote Pakankamai neabejotinomis, kad jos būtų saugomos išstatymo? Argi tikėjimas Dievu tėra viena iš tu nuomoniu, kuriomis pasitikėti jums reiškia dėties neklystančiu? Bet leiskite pažymėti, kad neklaidingumo prialaida aš vadinu ne pasitikėjimą doktrina (kad ir kokia ji būtų). Neklaidingumo prialaida pasireiškia kaip užmojis spręsti klausimą *uz kitus*, neleidžiant jiems išgirsti, ką gali pasakyti priešinga šalis. Ir aš ne mažiau smerkiu ir peikiu šią pretenziją net ir tuo atveju, jeigu ji tarnauja mano švenčiausiemis įstiklinimams. Kad ir kaip aiškiai kas nors įrodinėtų ne tik nuomonės klaidingumą, bet ir žalingus jos padarinius, ir ne tik žalingus padarinius, bet ir (vartojant žodžius, kuriems apskritai nepritariu)

jos nemoralumą ir bedieviskumą, vis dėlto, jeigu laikdamasis tokio savo pozūrio, kad ir atitinkančio jo šalies arba jo amžininkų viešaji požiūri, jis neleidžia išklausyti, kaip ginama jo kritikuojama nuomonė, tai jis laiko save neklystančiu. Ši prialaida toli gražu netampa ne tokia smerktina ar ne tokia pavojinga dėl to, kad puolama nuomonė vadinama nemoralia arba bedieviska, – šiuo atveju jি yra pragaistiingiausia. Tai kaip tik tie atvejai, kai vienos kartos žmonės daro tas siaubinges klaidas, kurios stebina ir baugina palikuonis. Būtent tokiemis atvejams prisikirtini tie atmintini istorijos pavyzdžiai, kai išstatymo ranka buvo naudojama siekiant su šaknimis išrauti geriausius žmones ir kilniausias doktrinas; apverktinai sekmingai žmonių atžvilgiu, o kai kurios doktrinos išliko tam, kad (tarsi pasityčiojan) būtų prisimintos ginant panaušų elgesį atžvilgiu tų žmonių, kurie nukryps ta nuo *jų* arba pripažinto jų aiškinimo.

Vargu ar bus kada per dažna priminti žmonijai, kad kadaise gyveno žmogus, vardu Sokratas, tarp kurio ir tų laikų teisminės valdžios bei viešosios nuomonės ivyko isimintinas susidūrimas. Gimęs amžiuje ir šalyje, pagarsėjusiouose didingomis asmenybėmis, šis žmogus, kaip liudija tie, kurie geriausiai pažinojo jি ir jo epochą, buvo dorybingiausias amžiaus vyras; o *mes* jি žinome kaip visų velesniųjų doros mokytojų vadova ir prototipa, jis yra ir kilnaius Platono ikvėpimo, ir protingo Aristotelio utilitarizmo – *i maestri di color che sanno*⁸,

^{4.8.iii}

dviejų etinės ir visos kitos filosofijos šaltinių – ištaka.
Ši pripažintą visų po jo gyvensusių garsiai mastytojų mokytąja, kurio šlovė vis dar auga praėjus daugiau nei dviem tūkstančiams metų ir beveik atsveria visus likusius jo gimtajį miestą garsinančius vardus, teismo nuosprendžiu už bedievybę ir amoralumą nužudė jo tėvynainai. Už bedievybę, nes jis neigė valstybės pažistamus dievus; iš tikriųjų jo kaltintojas teigė (žr. Sokrato *apologiją*), kad jis iš viro netiki dievais. Už amoralumą, nes savo doktrinomis ir pamokymais jis „tvirkines jaunimą“. Visiškai tiketina, kad teismas, remdamasis šiaisiai kaltinimais, nuoširdžiai pripažino jį kaltu ir nuteisė mirti kaip nusikaltėli žmogų, kuris greičiausiai iš visų tada gimusiu žmonių buvo nusipełnės džiausio žmonijos dėkingumo.

Aptarkime dar vieną teisminio neteisingumo pavyzdi, pralenkiantį net ir Sokrato pasmerkimą: tai Kalvarijos ivykis, nutikęs gerokai daugiau nei prieš aštuoniolika šimtmecetį. Žmogus, kurio dorovinė didybė jo gyvenimo ir pokalbių liudininkų atmintyje paliko tokį ispūdį, kad per aštuoniolika vėlesnių šimtmecetį jis buvo garbinamas kaip islikūnijęs Visagalis, buvo gedingai nužudytas. Kaip kas? Kaip šventvagis. Žmonės ne tik nepažino savo geradario; jie klaidingai laikė jį tikra to, kas jis buvo, priešingybe ir elgesi su juo kaip su džiausiu bedieviu, kokiais dabar jie patys laikomi už tai, kad šitaip su juo elgesi. Jausmai, kurie apima žmones dabar žvelgiant į šiuos apverktinius darbus, ypač

į pastarąjį, verčia juos būti itin neteisius vertinant ne-laimelius tu ivykių dalyvius. Iš visa ko sprendžiant, jie buvo neblogi žmonės – ne blegesni už kitus, gal net priešingai: jems buvo būdingi visi, netgi šiek tiek stipresni, religiniai, doroviniai ir patriotiniai jų amžiaus ir tautos jausmai. Tai buvo kaip tik tie žmonės, kurie visais, taip pat ir mūsų, laikais turi visas galimybes nugyventi gyvenimą nepriekaištingai ir garbingai. Vyriausijo kunigo, persiplėšusio drabužius, kai buvo ištarti žodžiai, kurie pagal visas jo šalyje egzistavusių sampratas reiškė didžiausią kaltę⁹, pasibaigėjimas ir pąsiskirtinimas tikriausiai buvo tokie pat nuoširdūs, kaip ir daugumos dabartinių garbingų ir pamaldžių žmonių religiniai ir doroviniai jausmai. Daugelis tu, kurie dabar baisisi jo elgesiu, būtų elgesi lygiai taip pat, jeigu būtų gyvenę jo laikais ir gime žydais. Tikratikiai krikščionys, jausdami pagundą manyti, kad žmonės, negyvai akmenimis užmėtę pirmuosius kankinius, buvo blegesni nei jie patys, privaletų atsiminti, kad vienas iš tų persiekiojotų buvo šv. Paulius.

Pridurkime dar vieną pavyzdį, kuris yra istabiausias iš visų, jeigu kliaidōs išpūdingumas matuojanas ja da rančio žmogaus išmintimi ir dora. Jeigu kada nors turintis valdžią žmogus galejo pagrįstai manyti esas geriausias ir labiausiai apsišvietės tarp savo amžininukų, tai tas žmogus buvo imperatorius Markas Aurelijus¹⁰. Būdamas absolaliutus viso civilizuoto pasaulio valdovas, jis visą savo gyvenimą išsaugojo ne tik nepriekaištinga

teisinguma, bet ir tai, ko mažiau buvo galima tikėtis turint omenyje jo stošką auklėjimą – švelniausią širdį. Tie keli jam priskiriami trūkumai buvo atleistini; tuo tarpu jo raštai – kilniausias antikinio proto etnis kūrinių – vos apčiuopiamai skiriasi, jeigu iš viso skiriasi, nuo būdingiausio Kristaus mokymo. Šis žmogus, kuris visomis, išskyrus dogmine, žodžio prasmėmis buvo geresnis krikščionis negu beveik visi vėliau valdė tariai mai krikščioniški valdovai, persekojo krikščionybę. Su-sipažinės su visais didžiausiais žmonijos iki tol pasiek-tais laimejimais, pasižymėjės atviru, nesukaustytu inter-lektu bei charakteriu, kurie leido jam doroviniuose raš-tuose savaime įkūnyti krikščioniškajį idealą, jis vis del-to nesugebėjo ižvelgti, kad krikščionybė pasauliui, už kurį jis taip labai jautėsi atsakings, bus gėris, o ne blogis. Jis žinojo apgailėtiną tuometinės visuomenės būk-lę. Bet nors jis ir buvo tokia, jis matė, ar tarësi mataš, jog tą visuomenę sutelkia ir neleidžia jai pakriti ti-kėjimas pripažintomis dievybėmis ir ju garbinimas. Kaip žmonijos valdovas, jis laikė savo pareiga neleisti visu-o-menei subyrėti; jis nežinojo, kaip būtų galima sufor-muoti kitus ryšius, iš naujo susiejančius visuomenę, jeigu būtų panaikinti egzistuojantys saitai. Naujoji re-ligija atvirai siekė panaikinti šiuos saitus; todėl jis, nelaikydamas savo priederme priimti tą religiją, manė, kad jo pareiga ją užgniauzti. Mat krikščionybės dok-trina jam neatrodė esanti teisinga ar dieviškos kilmės; ši keista nukryžiuoto Dievo istorija jam buvo nežikima,

ir jis negalejo numatyti, kad sistema, turinti remtis tokiu nežikimu pagrindu, bus ta atraujinanti jėga, kokia besanti ji iš tikrujų pasirodė po visų draudimų; kilniausias iš geriausias iš filosofų ir valdovų leido persekioti krikščionybę iš švento pareigos jausmo. Ma-nono nuomone, tai yra vienas iš tragiskiausių faktų visoje istorijoje. Su karteliu pagalvoju, kaip labai kitokia ga-lėjo būti pasaulinė krikščionybė, jeigu krikščioniškasis tikėjimas būtų buvęs pripažintas imperijos religija glo-bojant Markui Aurelijui, o ne Konstantinui¹¹. Tačiau būtume lygai neteisingi Markui Aurelijui ir nusiženg-tume tiesai neigdami, kad, bausdamas už krikščionybės propagavimą, Markas Aurelius nestokojo né vieno ar-gumento, kuri galima primytinai kelti reikalaujant baus-ti už antikrikščionišką mokymą. Joks krikščionis tvir-čiau netiki, kad ateizmas yra klaudingas ir siekia su-naikinti visuomenę, kaip kad Markas Aurelijus tikėjo tokia esant krikščionybę; taip manė jis, kurį iš visų tada gyvenusių žmonių būtų buvę galima laikyti labiausiai sugebančiu ją ivertinti. Jeigu koks nors žmogus, pri-tariantis bausmiens už pažiūrų skleidima, džiaugiasi esas išmatingesnis ir geresnis už Marką Aurelijų – labiau išgilinės i savo meto išminti, pranoksta jį in-telektu, nuoširdžiau ieškantis tiesos ar labiau atsidaves-jai, kai jį jau surasta, – tai tegul jis susilaiko nuo tos prielaidos apie savo paties ir minios neklystamumą, kuri didžiojo Antonino atveju davė tokį nevykusį rezultatą.

A
3 didžiųjų laukinės
53

Suvokdami, jog jokiu argumentu, kuriuo nebūtų pastintas ir Markas Antoninas, neįmanoma apginti bausmę naudojimo varžant nereligines pažiūras, religijos laisvės priešai smarkiai prispieti retkarčiais pripažinta šią išvadą ir teigia, kaip dr. Johnsonas¹², kad krikščionybės persekiotojai buvo teistū. Jie teigia, kad persekiojimas yra išmieginiamas, kurį turi pakelti, ir visuomet sėkmingai pakelia, tiesa. Istatymo bausmės galu gale pasirodančios bejėgės prieš tiesą, nors kartais jos veiksmingai apsaugo nuo žalingų klaidų. Ši argumento, kuriuo grindžiamą religinę nepakanta, forma yra pakanamai ypatinga, kad būtų galima iš ją neatkreipti dėmesio.

Teorijos, pasak kurios galima pateisinti tiesos persekiojimą, nes persekiojimas negali padaryti jai jokios žalos, neįmanoma apkaltinti samoningu priešškumu naujoms tiesoms; bet negalime šios teorijos ir pagirinti už tai, kad ji didžiadvasiška asmenims, kuriems žmonija skolingga už tiesas. Atskleisti pasauliui ka nors, kas jam smarkiai rūpi ir ko jis – anksčiau nežinojo, irodyti jam, kad jis klaidingai suprato koki nors esminį savo pasauleitnio arba dvasinio interesu aspektą, yra svarbiausia paslauga, kokia žmogus gali padaryti savo rūšies atstovams. O mažstantys panašiai kaip dr. Johnsonas tiki, kad tam tikrais, pavyzdžiu, ankstyvųjų krikšcioniu ir reformatu, atvejais žmonija gavo brangiausią dovaną, kokia galėjo būti jai suteikta. Pasak šios teorijos, tai, kad šiuo nuostabiu geradaryšcių autoriams at-

mokama kankinyste, kad jiems atslyginama elgiantis su jais kaip su pikčiausiais nusikalteliais, yra ne apverktina klaida ir nelaimė, dėl kurios žmonija turėtų gedeti apsivilkusi ašutinėmis ir pasibarsčiusi galvas penėnais, bet normalus ir patesinamas dalykas. Pasak šios doktrinos, naujos tiesos skelbejas turėtų būti panašus į lokrietį¹³, siūlantį naują ištatymą. Toks siūlytojas pri-valėdavo, lokriečiams svarstant išstatymus, stovėti su kilpa ant kaklo, kuri būdavo tučtuojau užveržiamą, jeigu, išklausęs jo argumentus, tautos susirinkimas nepritardavo jo pasiūlymui. Negalima manyti, kad žmonės, ginantys tokį elgesį su geradariais, labai vertina naują; tikiu, kad šitoks požiūris būdingas daugiausia tiesiems asmenims, kurie mano, jog kažkada naujos tiesos galėjo būti pageidautinos, bet dabar jų pakanka. Bet iš tikrujų posakis, kad tiesa visada triumfuoją prieš persekiojimą, yra viena iš tų malonių melagysčiu kurių žmonės nuolatos kartoja, kol jos tampa banalėmis. Tačiau visas patyrimas paneigia šias melagystes. Istorijoje apstū persekiojimų užgniaužtos tiesos pavyzdžių. Net jeigu ji nenušpinama visam laikui, jos raida gali būti šimtmiečiams sutrukdoma. Kalbant tik apie religines pažiūras, reikia pasakyti, kad iki Lutherio reformacija buvo prasiveržusi bent jau dvidešimt kartų ir buvo nuslopinta. Arnoldas Brēsietis¹⁴ buvo nutildytas. Fra Dolcino¹⁵ buvo nutildytas. Savonarola¹⁶ buvo nutildytas. Albigiečiai¹⁷ buvo nutildyti. Valdiečiai¹⁸ buvo nutildyti. Lolardai¹⁹ buvo nutildyti. Husitai²⁰ buvo

nutildytu. Net ir po Lutherio eros persekcionimai buvo sekmingi visur, kur tik jie tėsėsi. Ispanijoje, Italijoje, Flandrijoje, Austrijos imperijoje protestantizmas buvo išrautas su šaknimis; greičiausiai taip būtų īvykę ir Anglijoje, jeigu būtų gyvenusi karalienė Marija arba būtų mirusi karalienė Elžbieta. Persekcionimai būdavo visuomet sekmingi, išskyrtus tuos atvejus, kai eretiku partija būdavo pernelyg stipri, kad būtų galima ją veiksmingai persekioti. Joks protinges žmogus neabejos, kad krikščionybė Romos imperijoje galėjo būti išnaikinta. Ji plito ir išivyravo todėl, kad persekcionimai buvo tik proginių, trukdavo trumpą laiką, ir vieną nuo kito juos skirdavo ilgi beveik netrukdomo krikščionybės propagavimo laikotarpiai. Teigti, kad tiesa pati savaimė turi kažkokią jai būdingą galią, kurios neturi klaida, įveikti požemo kalejimus ir murtį ant laužo, tera nepagrįsto sentimentalumo pavyzdys. Žmonės yra atsidavę tiesai ne labiau, negu dažnai būna atsidavę klaidai, ir prietaikius pakankamas istatymines ar net visuomenines bausmes paprastai pavyksta sustabdyti jų abiejų propagavimą. Tikrasis tiesos pranašumas yra tai, kad, jeigu nuomonė teisinga, ji gali būti nuslopinčia viena, du ar daug kartų, tačiau, amžiamas bégant, paprastai atsiras asmenų, kurie ją vėl atskleis. Taip truks tol, kol karta tiesa pasirodys tokiu laiku, kai dėl palankių aplinkybių ji išvengs persekcionimo ir suspēs taip sustiprėti, kad galėtų atlakyti visus vėlesnius mėgimimus ją užgniaužti.

Man bus atsakyta, kad dabar mes nežudome tu, kurie pateikia naujus pozicijus; mes nepanašūs į savo tėvus, kurie žudė pranašus, mes netgi statome jems mauzoliejus. Tai tiesa, mes nebežudome eretikų net už labiausiai nepakenčiamas pažiūras skiriama bausmiu, kurias galbūt toleruotų šiuolaikinis požiūris, nepakanka norint suraikinti eretikus. Bet nesidžiaukime, kad jau esame nusiplove į teisiniu persekcionimo dėmę. Istatyminės bausmės už pažiūras ar bent jau jų reiškimą dar egzistuoja. Net ir mūsų laikais nėra taip mažai nubaudimo pavyzdžių, kad taptų visiškai neįtikėtina, jog vieną dieną bausmės bus plačiai atgaivintos. 1897 m. Komvalio graifystės išvažiuojamojoje prisiekusiuju teismo varšos sesijoje nelaimingas žmogus*, apie kurį sakoma, jog visais atžvilgiais gyvenime elgiasi įprastai, buvo nuteistas kalėti dvidešimt vieną mėnesį už tai, kad ištare ir paraše ant vartų kažkokius žodžius, ižeidžiančius krikščionybę. Per mėnesį nuo šio īvykio buvo du atskiri atvejai, kai Old Beilio teisme dviem asmenims** neleista būti prisiekusiaisiais, be to, vieną iš jų šiurkščiai ižeidė teisejas, o kitą – advokatas, už tai, kad jie sažiningai pareiškė esą netinkintys. Trečasis, užsienietis***, dėl tos pačios priežasties nesulaukė teisingumo

* Thomasas Pooley, Bodmino sesja, 1857 m. liepos 31 d. Kitų metų gruodžio mėnesį karalienė jam visiškai dovanėjo bausmę.

** George'ui Jacobui Holyoake'ui, 1857 m. rugpjūčio 17 d.; Edwardui Truelove'ui, 1857 m. liepa.

*** Baronas de Gleichenas, Marlboro Strit Policijos teismas, 1857 m. rugpjūčio 4 d.

prieš vagi. Žala atsisakyta atlyginti remiantis teisine doktrina, jog negalima leisti liudytį teisme jokiam asmeniui, kuris netiki Dievu (nesvarbu kuriuo) ir pomirtiniu gyvenimu. Tai yra tolygu pareikšti, kad tokie asmenys yra už išstatymo ribų ir kad jų negina teismai. Galima nebaudžiamai apiplėsti arba išeisti ne tik juos, jeigu liudininkai téra jie patys arba panašų pažiūrą asmenys, bet ir bet kurį kitą žmogų, jeigu nuo jų liudijimo priklauso, ar faktas bus irodytas. Visa tai grindžiamą prialaidą, kad asmens, kuris netiki pomirtiniu gyvenimu, priesaika yra bevertę; tie, kurie sutinka su šia prialaidą, pasirodo menkai išmaną istoriją (juk istorinė tiesa yra tai, kad cīdelė dalis visų laiku ateistu buvo itin dori ir garbingi žmonės); šiai prialaidai nepritarą joks žmogus, kuris bent šiek tiek numano, kiek daug savo dorybėmis ir laimėjimais labiausiai pasaulyje išgarsėjusių asmenų buvo gerai žinomi, bent jau savo artimiems draugams, kaip netikintys žmonės. Be to, ši norma yra savizdiška ir pakerta savo pačios pagrindą. Remiantis ta dingstimi, kad ateistai turi būti melagiai, pripažįstami visų ateistų, kurie norii meluoti, liudijimai, o atstumiami tik tie, kurie verčiau drasai sutinka gėdą už tai, kad vienai pripažista, jog bjaurisi tikėjmu, negu meluoja. Ši norma yra tokia absurdiska skelbiamo jos tikslu pozūriu, jog ja galima išsaugoti tik kaip neapykantos simbolį, persekiojimų reliktą, – persekiojimų, kurių būtina salyga – aiškiai irodyti, kad jų nenuispelnai. Kažin ar ši norma ir ją implikuojanti teorija tikin-

čiuosius ižeidžia mažiau negu ateistus. Juk jeigu netikintysis pomirtiniu gyvenimu neišvengiamai meluoja, vadinas, tikintiesiems meluoti neleidžia – jeigu neleidžia – tik pragaro baimė. Neižeisime šios normos autorui ir šalininkų tardam, kad jų susikurta krikščioniškosios dorybės samprata iškyla iš jų pačių samonės.

Iš tikruju visa tai téra persekiojimų nuotrupos ir liekanos, apie kurias galima manyti, kad tai ne tiek noro persekiočio požymis, kiek anglų protų labai dažno silpnumo pavyzdys. Šis silpnumas verčia anglus jausti kvailą malonumą ginant blogą principą, nors jie nėra jau tokie blogi, kad trokštų jį iš tikruju įgyvendinti. Bet, nelaimei, viešosios nuomonės būklė negarantuoją, kad blogiausios teisinio persekiojimo formos, nebetaikomos maždaug vienos kartos gyvenimo laikotarpi, neatgims. Šiame amžiuje ramu rutinos paviršiu vienodai dažnai sudrumsčia mėgnimai tiek atgaivinti praėjusias bologbes, tiek pradeti naujas geradarystes. Dabar giriamasi religijos atgimimui, tačiau ribotuose ir neišlavitintose protuose tai visada beveik tiek pat yra fanatizmo atgimimas. Ten, kur tautos jausmams nuolat būdingas stiprus nepakantumo raugas, visais laikais slypėjės šalių viduriniose klasėse, reikia labai nedaug, kad šis raugas išprovokuot tautą persekioti tuos, kuriuos ji visada manė esant vertus persekioti*. Ši šalis nėra dvasi-

* Pakankamu išpėjimu galima laikyti dideli persekiojimo aistros išsiliejimą, sumišusį su visuotiniu blogiausiu mūsy tautinio charak-

nės laisvės buvėnė. Tai lemia žmonių puoselejamas požūriis ir jausmai atžvilgiu tų, kurie išsižada reikšmingais laikomu įsitikinimui. Didžiausia ištatyminių bausmių žala per ilgą praėjusi laiką buvo ta, kad jos stiprino visuomenės pasmerkimą. Būtent šis pasmerkimas yra iš tikrujų veiksmingas – toks veiksmingas, kad skelbtį visuomenės uždraustas pažiūras Anglijoje mažiau įprasta negu daugelyje kitų šalių prisipažinti tokias, už kurias galima būti patrauktam baudžiamojon atsakomybęn. Visiems asmenims, išskyrus tuos, kurių finansinė padėtis leidžia būti nepriklausomiems nuo geros kitų žmonių valios, viešoji nuomonė turi tokią

terio bruožų pasireiškimu ivykus sipaių sukilmui. Galima laikyti nevertaičio dėmesio fanatikų ar apgaivikų kliedesius iš sakyklos; tačiau evangelikų partijos vadovai paskelbė, kad jie pritaria tokiam indusčiui ir musulmonų valdymo principui, pagal kuri neturi būti valstybės pinigais išlaikomas jokiros mokyklos, kuriose neaiškinama Biblia, tad neišvengiamai į valstybines tamybas turi būti skiriamai tik tiki ar tariamai krikščionys. Pranėsama, kad valstybės viceministras 1857 m. lapkričio 12 d. kalboje savo rinkėjams pasakė: „Britanijos vyriausybės Pakantumas jų tikėjimui“ (šiuntų milijonų Britanijos valdinių tikėjimui), „prietarui, kuri jie vadina religija, sutrukдė didžių reputacijai ir plisti išganingajai krikščionybei. <...> Pakantumas yra kertinis šios šalies religinių laisvių akmuo; bet neleiskime jems piknaudžiauti šiuo brangiu žodžiu.“ Jo supratimu, šis žodis reiškia visiška garbinimo laisvę visiems *krikščionims, kurie garbina remdamiesi tuo pačiu pagrindu*. Jis reiškia Pakantuma *visoms krikščionių, tkinčių vieniu tarpiniuku*, sektomis ir tikybomis. Noriu atkreipti dėmesį į faktą, kad žmogus, kuris buvo laikomas tinklečiu aukštoms pareigoms šios šalies vyriausybėje, egzistuoja liberaliam ministru kabinetui, remia doktrina, pasak kurios visi, netikintys Kristaus dieviškumu, atsiduria už Pakantumo ribų. Kas po šito kvalo išsiokimo gali paduoti illuzijai, kad religinis persekcionimas išnyko ir niekada negrįs?

pat galią kaip ir ištatymas: žmones galima lygai sėkmungai ikalinti kaip ir palikti be galimybes užsidirbti duona. Tie, kuriems duona jau garantuota ir kurie netrošta valdžios žmonių, žmonių grupių ar visuomenės malonių, neturi ko bijoti atvirai pripažindami bet kokias pažiūras. Jiems reikia bijoti tik to, kad apie juos bus blogai galvojama ir kalbama, ir norint tai iškėsti greičiausiai nereikia turėti labai heroišką charakterį. Tokiems asmenims nėra kur kreiptis *ad misericordiam*²¹. Bet nors dabar mes nepadarome tiems, kurie mano kitaip negu mes, tiek daug blogo, kiek buvome pratę daryti ankščiau, galii būti, kad šitaip su jais elgdamiesi mes sau patiemis padarome tiek pat blogo kaip ir vi-sada. Sokratas buvo nuteistas mirti, bet jo filosofija iškilo kaip saulė danguje, skleisdama savo šviesą virš viso intelektualinio dangaus skliauto. Krikščionys buvo mėtomi liūtams, bet krikščionių bažnyčia išaugo į dingą ir besiskleidžiantį medį, užtemdantį senesnes bei mažiau gyvybingas ataugas ir užgožiantį jas savo šešių. Vienas tik visuomeninis mūsų nepakantumas nieko nenužudo, neišnaikina pažiūrų, tačiau skatina žmones jas slėpti ir susilaikyti nuo bet kokių aktyvių pa-stangų jas skleisti. Per vieną dešimtmetį ar vienos kar-tos gyvenimą eretiškos pažiūros pas mus nei apčiuopiamai išityvirtina, nei apčiuopiamai atslūgsta; jos nie-kada nesušyti visur, o toliau smilksta siauruose māstamčiu ir atsidėjusių studijoms asmenų būreliuose, ku-riuose jos gimsta, niekados neapšviesdamos bendrujų

žmonijos reikalų tikra arba apgaulinga šviesa. Šitaip išsaugoma padėtis, labai patenkinanti kai kuriuos prorus. Juk, esant tokiai padėčiai, visos vyravujančios nuomonės apsaugomos nuo grojimo iš išorės prieš nieką nenaudojant nemalonios baudimo pinigine bauda ar įkalinimo procedūros. Kartu ši padėtis visiškai nedraudžia naudotis protu priestaraujantiesiems, sergentiams mažymo liga. Tai patogus būdas išlaikyti taiką intelektualiniame pasaulyje ir leisti dalykams toliau rutulinotis beveik taip pat, kaip jie jau rutuliojasi. Bet už šitokį intelektualinį sutaikimą mokama nemaža kaina: paaukojama visa moralinė žmogaus proto drąsa. Susidaro padėtis, kai didelei daliai aktyviausių ir smalsiausių protų atrodo tikslingiau laikyti bendruosius savo išitikinimų principus ir priežastis savo širdyse. Kreipdamies į visuomenę jie kiek galėdami siekia, kad ju išvados atitinką prielaidas, kurių jie patys nėra priemė. Tokia padėtis neleidžia atsiskleisti atviriems, bebaimiams charakteriams ir logiškiems, nuosekiems protams, kurie kadaise puoše mastantįjį pasaulį. Tokioje aplinkoje terasime žmones, kurie arba sutinka su banalybė, arba yra prisitaikeliai tiosos pozicijos; jų argumentai visais svarbiais klausimais skirti klausytojams, jie nėra iš tu, kurie patys būna išitikinę. Tie, kurie vengia šios alternatyvos, aprūboja savo mintis ir interesus dalykais, apie kuriuos galima kalbėti nerizikuojant ižengti į principų sritį, t.y. kalba apie nereikšmingus praktinius dalykus.

Šie dalykai išsišpręstų savaimė, jeigu sutvirtetų ir iš-

siplėtotų žmonijos mintis, bet iki tol jie niekada nebus veiksmingai išspresti. Tuo tarpu atsisakoma to, kas minčių sutvirtina ir praplečia – laisvo ir drėsaus kilniausiu dalykų svarstymo.

Tie, kurių akimis šis eretikų tylumas nėra blogis, pirmiausia turėtų pagalvoti, kad dėl jo eretiškos pažiūros niekuomet nėra sažiningai ir išsamiai svarstomas; jie taip pat turėtų pagalvoti, kad tos iš eretiškų pažiūrų, kurių negalima apginti taip svarstant, neišnyksta, nors ir galima neleisti jų platinti. Tačiau uždraudus visus tyrinėjimus, kurie nesibaigia ortodoksiniem išvardomis, labiausiai išsigimsta ne eretikų protai. Didžiausia žala padaroma tiems, kurie nėra eretikai, kurių psychiniam vystymuisi trukdo, o protą stabdo, erejos baimė. Kas gali apskaičiuoti, kaip praranda pasaulis dėl to, kad daugybė vilčių teikiančių protų susijungę su baikščiais charakteriais, kurie nedriста iki galo rutulioti jokios drašios, guvios, nepriklausomos minties, kad ši neipainiotų jų į ką nors, kas laikoma nereliginga ir nemoralu? Tarp jų kartais galime išvysti kokį nors labai sažiningą ir aštraus bei rafinuoto proto žmogų, kuris visa gyvenimą gudrauja su savo nenutildomu intelektu ir išsemia išradinguo atsargas mėgindamas sažinės ir proto reikalavimus sutalkyti su ortodoksija. Tačiau šito jam, ko gero, nepavyksta padaryti iki galo. Negali būti didelis mastytėjas joks žmogus, kuris nepripažista, kad jo, kaip mastrytojo, pirmoji pareiga yra vadovautis protu nepriklausomai nuo to, prie kokių išvardų šis galėtų

avesti. Tiesa net daugiau laimi iš klaidų žmogaus, kuris, deramai studijavęs ir pasirengęs, mačto pats, negu iš teisingų nuomonių tų žmonių, kurių jų tik laikosi, nes nepakenčia mąstyti patys. Mąstymo laisvės reikia ne tik tam, ir ne daugiausia tam, kad formuočiai dideli mąstytojai. Priešingai, ji yra taip pat būtina, ir net dar būtinės, kad vidutiniai žmonės išlavitų savo protą tiek, kiek tik įmanoma. Visuotinės intelektualinės vergios salygomis buvo iš gali vėl atsirasti didelių paskirų mąstytojų. Bet toje atmosferoje niekada nebuvo ir niekada nebus intelektualiniu požiūriu aktyvių tautų. Kai kuri nors tauta laikinai tapdavo beveik tokia, taip būdavo todėl, kad kuriam laikui dingdavo heterodoksinio mąstymo baime. Ten, kur nebyliai sutariama, kad neturi būti gincijamasi dėl principų, ten, kur diskusija svarbiaisiais klausimais, galinčiais rūpeti žmonijai, laikoma baigta, negalime tikėtis aptikti tą visuotinai didelių intelektualinių aktyvumą, dėl kurio tam tikri istorijos laikotarpiai yra tokie nuostabūs. Vengiant polemikos klausimais, kurie yra pakankamai platūs ir svarbūs, kad uždegčių entuziazma, niekada tautos protas nebuvuo sukrėstas iš pagrindų ir niekada nebuvuo duotas impulsas, kuris net vidutiniškiausio intelekto asmenims su teikia šiek tiek orumo, būdingo mastančioms būtybems. Vienas tolko Europos intelektualimo sukrėtimo pavyzdys yra laikotarpis tuojo po Reformacijos; kitas, nors ir apsiribojantis žemynu bei labiau išslavinusiomis klasėmis, yra XVII a. antrosios pusės mąstymo sajūdis; o

trečiasis ir dar trumpiau trukęs pavyzdys – minties pagyvėjimas Vokietijoje Goethe's²² ir Fichte's²³ laikais. Konkrečios pažiūros, kurios buvo plėtojamos šiais laikotarpiais, labai skyrėsi; bet šie laikotarpiai buvo panaušūs tuo, kad per visus tris iš jų buvo atskiratytu autoriteto jungio. Kiekvienu laikotarpiu senasis intelektualinis despotizmas buvo nuverstas, o naujasis dar nebuv'o užėmės jo vietas. Šiais trim laikotarpiais suteiktas impulsas pavertė Europą tuo, kas jি dabar yra. Klekvena teigiamą žmogaus sąmonę ar instituciją pakitimą galima aiškiai susieti su vienu ar kitu iš šiu laikotarpiai. Jau kurių laikas kai kurie požymiai rodo, kad visi trys impulsai yra bemaž išsemti, o naujos pradžios tikėtis negalime, kol vėl neginsime savo intelektualinės laisvės.

Dabar pereikime prie antrosios argumentavimo dalies. Atmesdami prieplaidą, kad kuri nors iš pripažintų nuomonių gali būti klaidinga, tarkime, kad jos teisingos, ir išnagrinėkime, kokia bus jų vertė, jei jos bus laikomos greičiausiai teisingomis laisvai ir atrivai jų nesvarstant. Asmuo, kuris turi tvirtą nuomonę, gali labai nenorom pripažinti, kad jo nuomonė gali būti klaidinga. Vis dėlto jि turėtų jaudinti tai, kad jeigu jo nuomonė, nors ir kokia teisinga jि būtų, nebus išsamiai, dažnai ir be baimės svarstoma, šios nuomonės bus laikomasi kaip negyvos dogmos, o ne kaip gyvos tiesos.

Yra žmonių (laimėj, jų nėra tiek daug, kaip anks-

čiau), kurių manymu, pakanka, kad kuris nors asmuo

nedvejodamas sutiktu su tuo, ką jie mano esant teisinga, nors šis asmuo visiškai nežinotų, kuo grindžiama jų nuomonė ir negaličiau jos logiškai ginti net nuo viršutiniškiausių prieštaravimų. Kartą perėmę savo pažūras iš kurio nors autoriteto, tokie žmonės, aišku, mano, kad leidžiant jomis abejoti negaunama jokios naudos, o padaroma žala. Ten, kur jų įtaka vyrauja, darosi beveik neįmanoma išmintingai ir taktiskai pažeigtis pripažintos nuomonės, nors vis dėlto galima ją neigti skubotai ir nemokškai. Juk retai įmanoma višiskai uždrausti diskutuoti, o prasidėjus diskusijai, tas pažūras, kurios nėra parentos įsitikinimu, greičiausiai sugriaus visa, kas bent kiek panašu į nukreiptą prieš jas argumentą. Tačiau atidekime šią galimybę į šalį ir tarkime, kad teisingas požūris slypi prote, bet slypi kaip prietaras, kaip tikėjimas, kuris nepriklauso nuo irodymo ir kurio paveikti irodymais neįmanoma. Prtinga būtybė neturėtų šitaip ginti tiesos. Tai nėra tiesos žinojimas. Šitaip ginaama tiesa téra prietaras, itin atsiptiktinai įsitikimbantis į žodžius, kuriais išsakoma tiesa.

Jeigu reikia ugdyti žmonių intelektą ir protą (protestantai bent jau neneigia, jog tai būtina), tai kuo remdamasis žmogus gali geriausiai ugdyti šiuos sugebėjimus, jei ne dalykais, kurie jam taip smarkiai rūpi, kad jis jauciasi privačias ginti savo pažūras, liečiančias šiuos dalykus? Jeigu ugduant protą kam nors teiktina pirmenybė, tai tikrai savo pažūrų pagrindo išsiaiškinimui. Kad ir kokie būtų žmonių įsitikinimai tais klausimais,

simais, kuriais turėti teisingus įsitikinimus yra ypač svarbu, jie privalo sugebeti ginti juos bent jau nuo iprasčiausių prieštaravimų. Bet kas nors gali pasakyti: „Reikia, kad jų pažūrų pagrindai būtų jems išaiškinti. Visai neprivalu manyti, kad žmogus, niekada negirdėjęs gincijant savo pažūrų, tik mechaniskai jas kartos. Besimokantys geometrijos žmonės ne tiesiog įsimena teoremas, bet jas supranta ir išmoksta kaip ir jų irodymus; būtų absurdas sakyti, kad jie lieka neišmaną geometrijos tiesų pagrindų, jei niekada nėra girdėję jas neigiant ar mėginant įrodyti jų klaudinguma.“ Be abejonės, tokį dalyką kaip matematika, kur visiškai nėra ką pasakyti apie klaudingą sprendimą, pakanka šitaip išdėstyti. Matematinių tiesų irodymo ypatybę yra ta, kad visus argumentus teikia viena pusė. Čia nėra prieštaravimų ir atsakymų į prieštaravimus. Bet kiekvienam dalykui, kur požūriai gali skirtis, tiesa priklauso nuo to, kiek sveria kiekvienos iš dviejų prieštaraujančių pusių argumentų. Netgi gamtos filosofijoje visuomet galimas kitoks tų pačių faktų aiškinimas: geocentrinė teorija vietojė heliocentrinės, flogistonas vietoje deguonies. Reikia įrodyti, kodėl ta kita teorija negali būti teisinga, o kol tai nepadaryta, ir kol nežinome, kaip tai įrodoma, nesuprantame, kokie yra mūsų požiūrio pagrindai. O kai imamės nepalyginti sudėtingesniu dalyku – etikos, religijos, politikos, visuomeninių santykijų ar gyvenimo reikalų, – trys ketvirtadliai argumentų kiekvienu gincijamu klausimui skiriami atremti taria-

miems argumentams, kurie palankūs kuriam nors kitokiam požiūriui. Didžiausias, jei ne vienintelis, antikos oratorius²⁴ yra pažymėjęs, kad jis visuomet studijuodavo savo priešininko argumentus tiek pat, o gal net cerono priemone siekti sekムnės teismuose turi naudotis visi, tyrimęjantys kuri nors dalyka, kad prieitų tiesą. Tas, kuris žino tik savuosius argumentus, žimo mažai. Jo argumentai gali būti tokie geri, kad niekas nesugebėtų jų paneigti. Bet jeigu jis pats lygiai nesugeba paneigti priešininko argumentu, jeigu jis nesistengia jų žinoti, tai rinkdamasis kuri nors iš požiūrių jis neturi kuo remtis. Jis elgtusiu protingai atidėdamas savo sprendimą, o jeigu tuo nesitenkina, tai jis arba vadovaujasi autoritetu, arba prima, kaip ir dauguma žmonių, požiūri, kuris jam labiausiai patinka. Nepakanka, kad jis išgirstų priešininkų argumentus iš savo mokytojo, kurie juos savaip suformuluoja ir palydi neigiančiais komentarais. Tai nėra tinkamas būdas pripažinti argumentus arba iš tikrujų susiliesti su jais savo protu. Žmogus privalo turėti galimybę išgirsti juos iš asmenų, kurie jais tikrai tiki, kurie juos nuoširdžiai gina ir daro viską, kas įmanoma, jų naudai. Jis privalo žinoti argumentus ių itaigiausia ir ištinkamiausia forma, jis privalo jausti visą kliūčių, su kuriomis turi susidurti ir kurias turėi teisingas požiūris, jégą. Priešingu atveju jis niekada iš tikrujų neigis tos tiesos dalies, kuri leistų surasti ir pašalinti tas kliūties. Devyniasdešimt devyni iš

šimto žmonių, kurie vadinami išsilavinusiais, yra tokioje padėtyje; ir net devyniasdešimt devyni iš šimto tu, kurie gali sklandžiai įrodinėti savo pažiūras. Jų išvada gali būti teisinga, bet ji gali būti ir klaudinga dėl ko nors, ko jie nežino. Jie niekada patys neįsijautė iki taip manančiu asmenų požiūri ir neatsižvelgė į tai, ką tokie asmenys gali pasakyti. Todėl jie nežino, tikraja šio žodžio prasme, doktrinos, kuria patys pripažsta. Jie nežino tų doktrinos dalį, kurios paaškina ir patvirtina visas kitas dalis. Jie nežino svarstyti, kurie parodo, kad du vienas kitam tariamai prieštaraujantys faktai yra suderinami arba kad iš dviejų tariamai tvirtų argumentų reikia atiduoti pirmenybę vienam, o ne kitam. Jiems yra visiškai svetima ta tiesos dalis, kuri lemia ginčo baigtį, visapusiskai dalykų išmanančio proto spręsdamą. Šia tiesos dalį visada tikrai žino tik tie, kurie lygiai ir nešališkai kreipé dėmesį į abiejų pusiu argументus ir stengési kuo geriau juos suprasti. Šis metodas yra toks svarbus norint iš tikrujų suprasti dorovés ir gyvenimo klausimus, kad, nesant visų reikšmingų tiesų priešininkų, būtina juos išsivaizduoti ir apriūpinti stipriausiais argumentais, kuriuos galėtų sugalvoti sumaniausias velnio advokatas.

Galima spėti, kad laisvos diskusijos priešas, norintis sumenkinti tokiu svarstymu reikšmę, pasakys, jog nėra būtina visiems žmonėms žinoti ir suprasti viską, kaip filosofai ir teologai gali pasakyti priartdami arba prieštaraudami jų pažiūroms. Jis pasakys, jog nėra reikalo

paprastiems žmonėms gebėti atskleisti visus sumanaus priešininko klaudingus teiginius ar riktus; jog pakanka, kad visada yra kas nors, gebantis atsakyti i tas klaidinti, nelieka nepaneigta nieko, kas galėtų suklaidinti nemokytus žmones. Jis pasakys ir tai, kad paprasti žmonės, kuriems buvo išdėstyti akivaizdūs jems įdiegtų tiesų pagrindai, dėl visų kitų dalykų gali pasitikėti autoritetu. Suvokdami, kad jie neturi nei žinių, nei talento išspresti kiekvieną galintį iškilti klausima, jie gali pasikliauti išitkinimui, kad i visus iškeltus klausimus jau yra atsakę arba gali atsakyti speciai tam pasirengę žmonės.

Net jei sutikume su šiuo požiūriu tiek, kiek gali reikalauti su juo sutikti tie, kuriuos lengviausiai patenkina tiesos supratimo, turinčio lydėti tikėjimą ja, apimtis, – vis tiek argumentas laisvos diskusijos naudai jokiu būdu nesusilpnėtu. Juk net ši doktrina pripažista, kad žmonėms reikėtų turėti pagrįsta išitkinimą, jog i visus priestaravimus buvo paterkinamai atsakytai; o kaip reikia i juos atsakyti, jeigu nekalbama apie tai, i ka turi būti atsakinėjama? Arba kaip galima žinoti, kad atsakymas yra patenkintamas, jeigu prieštaraujantieji neturi galimybės parodyti, kad jis nepatenkinamas? Jei ne visuomenė, tai bent jau filosofai ir teologai, kurie turi išspresti sunkumus, privalo susipažinti su kebliausiais iš ių; šito neįmanoma padaryti, kol jie nera laisvai išdėstomi ir kiek tik įmanoma geriau nušviečiam. Kartalikų bažnyčia savitai sprendžia šią keblią problemą.

Ji aiškiai atskiria tuos, kuriems galima leisti primti jos doktrinas remiantis išitkinimu, nuo tu, kurie privalo jas pripažinti patikėdami. Iš tiesų nei vienems, nei kitiems visiškai neleidžiama rinktis, ką pripažinti; bet dvasininkai, bent jau tie, kuriais galima visiškai pasitikėti, gali leistinai ir pelnytai susipažinti su priešininku argumentais, kad i juos atsakytu. Taigi jie gali skaityti eretiškas krygas, kurios neturintiems specialaus leidimo pasauliečiams sunkiai prieinamos. Šia tvarka pripažištama, kad mokytojams naudinga žinoti priešininko argumentus, bet kartu randamos su tokia tvarka derančios priemonės neleisti tu argumentų žinoti likusiems žmonėms. Šitaip *élite²⁵* igyja daugiau intelektualinės kultūros, nors neigya daugiau intelektualinės laisvės, negu jos suteikiama masėms. Tokiomis priemonėmis pavyks ta igyti tam tikrą intelektualinį pranašumą, kurio reikia šios tvarkos nulemtiems tikslams. Juk nelaisia kultūra niekada nesukūrė plataus ir liberalaus proto, nors gali sukurti profingą reikalo *misi prins²⁶* gynėjų. Bet šalyse, kurios išpažista protestantizmą, taip padaryti nera galimybų, nes protestantai bent jau teoriškai pripažista, kad kiekvienas privalo pati prisimiati atsakomybę už religijos pasirinkimą, ir šios atsakomybės negalima priimesti mokytojams. Be to, dabartiniame pasaulyje praktiškai neįmanoma pasiekti, kad kūriniai, kuriuos skaito mokyti žmonies, toliau liktų neprieinamai nemokytiems. Jeigu žmonių mokytojai turi žinoti viską, ką jiems de-

rėtų žinoti, tai privalu leisti viską rašyti ir skelbtį be apribojimų.

Tačiau jeigu žalingas laisvos diskusijos nebuvo poveikis apsiribotų tuo, kad, pripažintoms pažiūroms esant teisingoms, žmonės liktų nežinantys tų pažiūrų pagrindų, tai būtų galima manyti, kad, nors tai ir yra intelektualinis blogis, vis dėlto nėra moralinis blogis ir neturi išakos pažiūrų vertei, turint omoneyje jų poveikį charakteriu. Tačiau faktas yra tai, kad, nesant diskusijos, užmirštami ne tik pažiūrų pagrindai, bet pernelyg dažnai ir pačių pažiūrų prasmė. Žodžiai, kuriais išreiķiamos pažiūros, nustoją reiškė mintis arba reiškia tik menką dali tų minčių, kurioms perteikti buvo naudojami iš pradžia. Vietoje aiškaus suvokimo ir gyvo tikėjimo lieka tik keletas atminyje išsaugotų frazių; o jeigu prasmė kiek nors ir išlieka, tai tokiu atveju tėra išsaugomi jos griauciai ir lukštas, prarandant subtilesnę esmę. Neįmanoma persistengti studijuojant ir apmasant dideli žmonijos istorijos skyriu, kurį užima ir užpildo šis faktas.

Tai iliustruoja beveik visų etinių doktrinų ir religiinių tikėjimų patirtis. Savo pradininkams ir tiesioginiams jų mokiniamams jie yra kupini prasmės ir gyvybės. Tokių doktrinų ir tikėjimų prasmingumo jausmas nesilpnėja, ir galbūt yra net labiau išsiamoninamas, kol teiasi kova dėl to, kad doktrina ar tikėjimas vyrautų prieš kitus tikėjimus. Pagaliau jি arba įsivyräuja ir tam-pa visuotiniu požiūriu, arba jos raida liaujasi; ji išlaiko

savo iškovotas pozicijas, bet toliau nebeplinta. Kai išryškėja viena iš šių baigčių, polemika dėl doktrinos ar tikėjimo blėsta ir pamažu išnyksta. Doktrina ištvirtina, jei ne kaip bendrai pripažystama pažiūra, tai bent jau kaip viena iš pripažystamu pažiūros atskalų ar segmentų; tie, kurie jos laikosi, paprastai būna jā paveldėjė, o ne perėmę. Persimetimas iš vienos doktrinos į kitą tampa rečiausiu ivykiu ir menkai domina doktriną išpažinėjus. Užuot buvę, kaip iš pradžių, nuolatos pasirošę arba apsiginti nuo visuomenės, arba patraukti ją savo pusėn, jie tampa tyliais susitaikeliais ir nei klauso argumentų, nukreiptų prieš jų tikėjimą (nors galėtų jam padėti), nei vargina nesutinkančiuosius (jei tokią yra) argumentais jo nauzdai. Toks metas paprastai yra doktrinės gyvybinės galios saulėlydis. Dažnai girdime visų tikėjimų mokytojus dejuojant, kaip sunku tikinčiųjų protuose palaikti tokį gyvą tiesos, nominalių jų pripažystamos, supratimą, kuris persmelktų jausmus ir pradėtų iš tikriųjų vadovauti elgesiui. Kol tikėjimas vis dar kovoja už savo egzistavimą, tokiai sunumais nesiskundžiam: tada net ir silpnesneji kovojojai žino ir jaučia, už ką jie kovoja ir kuo jų tikėjimas skiriasi nuo kitų doktrinų. Šiuo kiekvieno tikėjimo gyvavimo periodu galima rasti nemažai žmonių, kurie nuodugniai permasto pamatinius jo principus, pasveria visus reikšmingus šių principų padarinius ir i juos atsižvelgia. Šių žmonių charakteris patiria visą poveikį, kokį ištinkinamas tikėjimo teisėjimo elgesiui.

niu, visiškai apimtu to tikėjimu, protui. Bet kai jis tampa paveldimu tikėjimu, kurį reikia pripažinti pasyviai, o ne aktyviai, kai protas nebéra kaip anksčiau verčiamas elkvoti tiek savo gavybinių jėgų klausimams, kuriuos jam iškelia tikėjimas, tuomet atsiranda vis stiprėjantis polinkis užmirštį visa tikėjima, išskyrus jo formules, arba bukai ir apatiškai jam pritarti – tarsi jo pripažinimas patikint pašalina būtinybę ji samoninguai suvokti arba patikinti asmenine patintimi. Taip trunka tol, kol tikėjimas iš viso praranda ryšį su vidiniu žmogaus gyvenimu. Tuomet išvystame ateju – mūsų amžiuje jie tokie dažni, kad jų yra beveik dauguma, – kai tikėjimas tartum pasilieka anapus proto, aptraukdamas ji rūdimis ir sustingdydamas iš baimės prieš visas kitas itakas, kurios veikia kilnesnes mūsų prigimties dalis. Šiotos tikėjimas parodo savo galia neleisdamas atsirasti jokiam naujam ir gyvam ištitkinimui, o jis pats nieko nedaro protui ir širdžiai, išskyrus tai, kad sergėja juos siekdamas, jog jie liktų tušti.

Tai, kaip dauguma tikinčių laikosi krikščionybės doktriną, yra pavyzdys, kokiui mastui doktrinos, galinčios padaryti didžiausią išpūdį protui, lieka tame kaip negyvi ištitkinimai, niekada nėjadindamos vaizduotės, jausmų ar supratimo. Krikščionybę aš čia suprantu kaip tai, kuo ją laiko visos bažnyčios ir sektos – kaip Naujojo Testamento maksimas ir išakymus. Juos laiko šventais ir pripažista esant išstatymais visi tikintys krikščionys. Tačiau vargu ar perdetume sakydami, kad nė

viens krikščionis iš tūkstančio nesivadovauja savo asmeniniame elgesyje taip išstatymais ir nematuoją jais savo elgesio. Matas, su kuriuo jis sieja savo elgesi, yra jo tautos, klasės ar religijos išpažinimo papročiai. Tad, viena vertus, jis turi rinkinį etinių maksimų ir tiki, kad šiomis maksimomis, kaip valdančiomis normomis, jis susaistė neklystanti išmintis; antra vertus, jis turi rinkinį kasdienių sprendimų ir įpročių, kurie iš dalies deria su kai kuriomis iš tų maksimų, mažiau su kitomis, tiesiogiai prieštarauja kai kuriomis iš jų ir apskritai yra kompromisas tarp krikščioniškojo tikėjimo ir pasaulietiško gyvenimo interesų bei pagundų. Pirmajai iš šiu matų jis gerbia, antruoju iš tikruju remiasi. Visi krikščionys tiki, kad palaiminti yra vargdieniai ir nuolankieji, taip pat tie, su kuriais pasaulus neteisingai elgiasi; kad lengviau kupranugariui išlisti pro adatos skylytę, negu turtuoliui ietiti į dangaus karalytę; kad jie neturi teisti, idant nebūtų teisiami; kad jie išvis neturėtų prisiekinti; kad jie turėtų mylėti savo artimą kaip patys save; kad jeigu kas nors paima iš jų marškinius, jie turi atiduoti jam ir apsiausta; kad jie neturėtų galvoti apie rytojų; kad būtu puiku, jeigu jie parduotų viską, ką turi, ir išdalintų vargšams. Sakydami, kad jie tiki šiaisiai dalykais, jie nėra nenuoširdūs. Jie tiki šiaisiai lykais taip pat, kaip žmonės tiki tuo, ką jie visuomet girdi giriant ir niekada negirdi svarstant. Bet tai ne tas gyvas tikėjimas, kuris reguliuoja elgesį; jie tiki šiomis doktrinomis tik tiek, kiek yra išprasta elgtis jomis va-

dovaujantis. Šias doktrinas, imant jas kaip visumą, priešininkams patogu užsispulti, ir yra manoma, kad tas doktrinas reikia propaguoti (jei tik įmanoma) kaip visų girtinų žmonių veiksmų pagrindą. Bet kiekvienas žmugus, kuris jiems primintų, kad šios maksimos reikalauja begalės dalykų, kuriu jie niekados nemano daryti, laimėtų tik tiek, kad būtų priskirtas prie tų labai nepulianių asmenų, kurie dedasi esą geresni negu kiti žmonės. Doktrinos neturi įtakos paprastiems tikintiesiems – jos nevaldo jų protu. Jie iš ipročio gerbia doktrinų turinį, bet neturi jausmo, kuris sklinda iš dažkus išsakančių žodžių ir priverčia protą suvokti *pačius dalykus* bei suderinti juos su jų formuliuotėmis. Kai tik paliečiamas elgesys, jie dairosi misterio A ir B, kad šie parodytų, kaip toli reikia eiti paklūstant Kristui.

Dabar galime būti visiškai tikri, kad su pirmynščiais krikščionimis buvo ne taip, o visai kitaip. Jeigu būtų buvę taip, tai krikščionybė niekada nebūtų išsiplėtusi nuo nežymios niekinamų žydu sектos iki Romos imperijos religijos. Kai krikščionių priešai sakė: „Žiūrekite, kaip tie krikščionys myli vienąs kita“ (nepanašu, kad tai pažymėtų kas nors dabar), jie tikrai daug gyviau jautė krikščionių tikėjimo prasmę negu kada nors vėliau. Ir greičiausiai tai yra svarbiausia priežastis, dėl kurios krikščionybė dabar daro tokią mažą pažangą plėsdama savo teritoriją. Ir po aštuoniolikos šimtmecėjų ji vis dar apsiriboją beveik vien europiečiais bei europečių palikuonimis. Net ir labai religingų žmonių,

kurie rimtai žūri į savo doktrinas ir suteikia daugeliui iš jų didesnę prasmę negu dauguma žmonių, tokį sanitinių proto aktyvumą neretai yra paskatinęs Calvinas²⁷, Knoxas²⁸ ar kitas kuris panašus, jiems savo charakteriu daug artimesnis asmuo. Kristaus posakiai parasyviai koegzistuoja jų protuose vargai sukeldami paveki, pranokstantį tą, kuri daro vien tokiu maloniu ir mielų žodžių klausymasis. Be abejonės, yra daug priežasčių, kodėl kai kurių sektų doktrinos išsaugo daugiau gyvybingumo negu išprastos visų pripažintųjų sekų dokumentinės ir kodėl mokytojai uoliau stengiasi išlaikyti jų prasmę gyva. Bet viena priežastis tikrai yra ta, kad savitos doktrinos yra labiau kvestionuojamos ir turi būti dažniau ginamos nuo atvirų jų neigėjų. Ir mokytojai, ir mokiniai užmigma savo poste, kai tik mūšio lauke nebelineka prieš.

Apskritai kalbant, tas pat pasakytina apie visas tradicines doktrinas, aiškinančias protingumo ir gyvenimo pažinimo, taip pat etikos ar religijos klausimus. Kiekvienoje kalboje ir visoje literatūroje apstū bendru gyvenimo įžvalgų – ir apie tai, kas jis yra, ir apie tai, kaip jame elgtis; šias ižvalgas visi žino, visi kartoją arba nenorom jų klauso; jos priimamos kaip nuvalkiotos tiesos, tačiau dauguma žmonių pirmą kartą iš tikrujų sužino jų prasmę tik tada, kai patirtis – dažniausiai skaudi – paverčia jas tikrove. Kaip dažnai žmogus, kentiantis dėl kokios nenumatytos nesekmės ar nusvylimo, prisimena kokią nors patarę ar paplitusi po-

sakę, kuri žinijo visą gyvenimą ir kuris būtų apsaugojęs jį nuo negandos, jeigu jis būtų kada nors anksčiau taip pajutes jo prasmę, kaip kad jaučia ją dabar. Žinoma, be diskusijos nebuviomo, egzistuoja ir kitos šio reiškinio priežastys: yra daug tiesų, kurių visos prasme *neįmanoma* suvokti, kol asmeninė patirtis nepriverčia jos suprasti. Bet net ir šiu tiešu prasmė būtų suprantama kur kas geriau, o tai, kas suprasta, kur kas labiau veiktu protą, jeigu žmonės būtų ipratę klausytis, kaip *pro ir contra* šias tiesas argumentuoja jas supratę žmonės. Pražūtingas žmonių polinkis liautis masčius apie dalyką, kai nustojama juo abejoti, yra pusės ių kliaidų priežastis. Vienas iš šiuolaikinių autorų yra taikliai pasakės, kad galutinė nuomonė giliai įminga.

Galima paklausti: Ką? ar vieningumo nebuvimas yra būtina teisingo pažinimo salyga? Argi būtina, kad dalis žmonių atkakliai laikytuši kliaidos tam, kad kas nors galėtų suprasti tiesą? Ar tikėjimas nustoją būti tikras ir gyvas, kai tik tampa visuotinai pripažintas? Argi niekada kaip reikiant nesuprantame ir nejauciamo teiginio, jeigu nelieka dėl jo kokios nors abejonės? Ar, žmoniems vieningai pripažinus tiesą, toji tiesa miršta juose? Iki šiol buvo manoma, kad aukščiausias tobulejančio proto tikslas ir geriausias jo veiklos rezultatas yra vis labiau vienyti žmones apie visas reikšmingas tiesas. Argi protas egzistuoja tik tol, kol jis nepasiekė savo tikslą? Argi pergalės vaisius pražudo pats jos galutinumas?

Aš neteigiu tokio dalyko. Tobulėjant žmonijai, nuolatos daugės doktrinų, dėl kurių nebesignifičiama ar kuriomis nebeabejojama. Žmonių gerovę beveik galima matuoti tiesų, dėl kurių jau nebesignifičiama, skaičiumi ir svarba. Rimių nesutarimų vienas po kito kylančiais klausimais pabaiga yra vienas iš būtinų nuomonės subendrinimo etapų; šis subendrinimas yra toks pat išganinges, kai nuomonės teisings, koks jis yra pavojingas ir žalingas, kai nuomonės kladimos. Bet nors šis laipsniškas pöžiūrių ivairovės mažėjimas yra būtinės dvejopa prasme – jis kartu ir neišvengiamas, ir privalomas, – tai mūsų neįpareigoja daryti išvados, kad visi jo padariniai turi būti naudingi. Būtinybė aiskinti tieses arba ginti nuo priešininkų labai padeda protingai irogvai ją suvokti. Nors, praradus tokią reikšmingą paramą, nėra prarandama nauda, kuria duoda visuotinis tiesos pripažinimas, vis delto tai nėra menka kliūtis siekiant šios naudos. Kur šio pranašumo nustojama, ten, prisipažiustu, linkėjau žmonių mokytojams mėginti rasti jam pakaitala, koki nors būdą pateikti besimokančiojų sąmonei su klausimu susijusius sunkumus taip gyvai, tarsi tai darytų aršiausias priešininkas, trokšantis jį atversti į savo tikėjimą.

Bet, užuot štengeši ką nors sumanyti šiam tikslui, jie prarado ir tai, ką jau turėjo anksčiau. Sokrato dialektika, kurios pavyzdžiai taip puikiai pateikti Platono dialoguose, buvo tokios rūšies išmonė. Ši dialektika iš esmės buvo negatyvus didžiųjų filosofijos ir gyvenimo

klausimų svarstymas, kurio tobulas meistriškumas buvo skiriamas ištinkinti kiekvieną, priėmusi tik pripažinti požiūrio banalybes, kad jis nesupranta dalyko, kad jo išpažistamos doktrinos jam dar neturi aiškios prasmės. Šituo buvo siekiama, kad žmogus, suvokęs savo neišmanymą, išgytų tvirtą išitikinimą, parentį aiskiu ir dokumentiniu prasmės, ir jų pagrindo supratimui. Viduramžių mokykliniams disputai siekiama iš dalies panašaus tiksloto, – išitinkinti, kad mokinys suprato savo paties požiūri, taip pat (dėl būtino tarpusavio sakyšio) šiam prieštariujantį požiūrių, ir kad gali sutvirtinti vieno, o paneigti kitos požiūrio pagrindą. Tiesa, minėtieji disputai turėjo nepataisomą trūkumą – prielaidą, kuriomis būdavo remiamasi, šaltinis buvo autoritetas, o ne protas; kaip proto lavinimo būdas, jie buvo visais atžvilgiais menkesni už galtingą dialektiką, formavusią *Socratiči viri*²⁹ protus. Tačiau šiuolaikinis protas yra skolinges šiemis abiem metodams kur kas labiau, negu jis paprastai linkes pripažinti, o dabartiniu mokymo būdai neturi dažnai žino abi pusės, o silpniausi argumentai, issakomi ginant savo nuomone, būna kaip tik tie, kurie skiriami priešininkams kaip atsakas. Dabartiniu metu madinga niekinti negatyviajā logiką, kuri nurodo sil-

priasias teorijos pusės ar praktines klaidas pati nekel-dama pozityvių tiesų. Tokia negatyvi kritika išties būtu gan skurdū kaip galutinis rezultatas; bet neįmanoma jos pervertinti kaip priemonės išyti kokį nors pozityvų žinojimą ar išitikinimą; ir kol žmonės nebūs vėl sistemingai jos mokomi, visose mąstymo srityse, išskyrus matematinių ir fizikinių mąstymą, bus mažai didelių maštytojų ir žemias bendras intelekto lygis. Visuose kituose dalykuose jokio žmogaus nuomonė nėra verta žinojimo vardo, jeigu jis, verčamas kitų arba pats, nemuojo to mintijimo kelio, kurį nueiti jam būtų reikėję aktyviai polemizuojant su priešininkais. Todėl jeigu taip būtina, bet ir taip sunku, sukurti polemiką, kai jos nėra, tai kiek blogiau ir absurdžiai yra jos išvengti, kai ji kyla pati savaime! Jeigu yra žmonių, kurie gincija pripažintą požiūrių ar taip darytu, jei tik jems leistu išstatymas ar viešoji nuomonė, tai padėkome jems už tai, atver-kime protus jų žodžiams ir džiaukimės, kad yra tokius, kurie daro mums tai, kaip priešingu atveju kur kas di-desniemis pastangomis turėtume sau padaryti mes pa-tys, jeigu mums nors kiek rūpi mūsų išitikinimų tik-rumus ar gyvybingumas.

Beliko pakalbėti apie vieną iš svarbiausių priežasčių, dėl kurios nuomonių įvairovė yra naudinga ir liks naudinga iki to meto, kai žmonija pasieks toką inte-lektualinės pažangos pakopą, kuri dabar atrodo esanti neapskaičiuojamai tolima. Iki šiol apsvarstėme tik dvi galimybes: kad viespataujanti nuomone kliaudinga, tad

1. kuri nors kita nuomonė yra teisinga: ir kad, visuotinai pripažintai nuomonei esant teisingai, būtinės konfliktas su jai priešinga klaudinga nuomone, idant pirmosios teisingumas būtų aiškiai suvoktas ir giliai pajautas. Bet egzistuoja ir dažnėmis negu vienas iš minėtujų atvejis, kai susiduriančios doktrinos, užuot viena buvusi teisinga, o kita – klaudinga, abi yra iš dalies teisingos. Tokais atvejais nepripažinto požiūrio reikia tam, kad būtų pateikta likusioji tiesos dalis, be tos, kuriaj įkūnija pripažintojį doktriną. Paplitusios nuomonės apie dalykus, kurie nėra akivaizdžiai juntami, dažnai yra teisingos, bet retai yra, arba niekad nėra, visiškai teisingos. Jos yra tiesos dalis – kartais didesnė, kartais mažesnė, bet perdėta, iškrepta ir atskirta nuo tiesų, kurios jas turėtų lydėti ir apriboti. Antra vertus, eretiškos pažūros paprastai yra kai kurios iš šių slopinamu ir ignoruojamu tiesų. Jos trauko joms trukdančius pamčius ir arba siekia susitaikyti su paplitusio požiūrio tiesa, arba žvelgia į ją priešiskai ir panašai dedasi esančios visa tiesa. Pastarasis atvejis iki šiol yra didžiausias, nes žmogaus protui vienpusiškumas visuomet buvo norma, o daugiaupusiškumas – išimtis. Todėl net vykstant pažiūrų revoliucijoms, viena tiesos dalis paprastai leidžiasi, o kita kyla. Bet pažanga, kuri turėtų sudėti į vieną buvusią tiesas, dažniausiai tik pakiečia vieną dalinę ir ne visą tiesą kita ir pasireiškia pirmiausia tuo, kad naujoji tiesos dalis yra labiau pageidaujama, labiau pri-
takytą laiko reikalavimams negu toji dalis, kuriaj ji

pakeičia. Kadangi vyrųjančios pažūros yra dalinės net tada, kai remiasi teisingu pagrindu, tai reikėtų branginti kiekvieną požiūrį, įkūnijantį tam tikrą dalį tiesos, kurios nepaiso paplitęs požiūris. Šiuo atveju nesvarbu, kaip smarkiai toji tiesa gali būti sumišusi su klaida ir paini. Joks blaivai mastantis žmonių reikalų vertintojas neįsijaus ipareigotas piktintis todėl, kad tie, kurie priverčia mus atkreipti dėmesį į tiesas, kurių priešingu atveju būtume nepastebėję, patys nepastebi kai kuriu iš mūsų matomų tiesų. Jis veikiau manys, kad, kol paplitusi tiesa yra vienpusiška, yra geriau, jei nepopuliari tiesa taip pat turi vienpusiškų gynėjus, nes jie paprastai yra energingiausi ir pajegiausi atkreipti besipriešinančiųjų dėmesį į išminties dalį, kuriaj jie skelbia esant visa tiesa.

Antai XVIII a., kai beveik visi mokyti ir visi juoklausė nemokyti žmonės prarado galvas dėl vadinamiosios civilizacijos bei šiuolaikinio mokslo, literatūros ir filosofijos stebuklu, ir, smarkiai perdėdami naujujų laikų ir antikos žmonių skirtingumą, puoselėjo tikėjimą, kad visi tie skirtumai esą jų naudai, – koks išganingas čia buvo Rousseau paradoksu poveikis! Jie tarsi artillerijos sviediniai išsprogdino ištisinį vienpusiškos nuomės masvyką ir privertė jo elementus iš naujo susijungti geresne forma bei papildyti ji naujomis sudedamosiomis dalimis. Tuometinės pažūros apskritai nebuvavo labiau nutolusios nuo tiesos negu Rousseau pažūros; priešingai, jos buvo arčiau tiesos; jose buvo dau-

gių pozityvios tiesos ir daug mažiau klaidingumo. Vis dėlto Rousseau doktrinoje slypejo ir kartu su ja srubo daugybė kaip tik tų tiesų, kurių stigo paplitusiai nuomonei; ir jos yra tos sanašos, kurios liko nuslūgus potvyniui. Didžiausias paprasto gyvenimo vertingumas, alinantis ir demoralizujantis dirbtinės visuomenės skuriamu trukdymu ir veidmainysčiu poveikis – tai tos idėjos, kurios niekada visiškai neišnyko apsišvietusiuse protuose nuo to laiko, kai raše Rousseau. Šios idėjos ilgainiui padarys deramą poveikį, nors dabar reikia jas ginti kaip visada, ir ginti darbais, nes žodžiu galia šiuo klausimu beveik išsemta.

Be to, ir politikoje beveik banalu, kad tvarkos, arba stabilumo, ir pažangos, arba reformų, partijos – abi yra būtini sveiko politinio gyvenimo elementai. Taip yra tol, kol viena ar kita partija neispiečia savo intelektualinių galių taip, kad taptu tvarkos ir pažangos partija vienu metu, žinanti ir skirianti, ką verta išsaugoti ir ka derėtu atmesti. Kiekvieno šiu mastymo būdu naudinguma lemia kito trūkumai. Bet daugiausia kaip tik priešingo požiūrio buvimas išlaiko kiekvienu požiūri proto ir normos ribose. Egzistuoja pažiūros, ginančios demokratiją ir aristokratiją, nuosavybę ir lygybę, bendradarbiavimą ir konkurenciją, prabangą ir santūrumą, visuomeniškumą ir individualumą, laisvę ir tvarką. Jeigu šios pažiūros bėti visos kitos amžinos praktinio gyvenimo priešingybės nėra reikiamas vienodai laisvai, jeigu jos nėra išvirtinamos ir grinamos lygai talentingai

ir energingai, tai nėra vilties, kad abu pradai igis derama jiems vietą: viena svarstyklų lekštė tikrai kils, o kita leisis. Sprendžiant didžiuosius praktinius gyvenimo klausimus, tiesa taip labai priklauso nuo gebėjimo sutaikyti ir derinti priešingybes, jog tik nedaugelio žmonių protai yra pakankamai īmlūs ir nešališki, kad atliktu tai daugmaž tinkamai. Tiesa būdavo nustatoma per aršią dviejų priešiškų stovyklų kovą. Jeigu kuriuo nors iš ką tik išvardytų didžiųjų neišspręstų klausimų viena iš dviejų požiūrių labiau negu kita verta ne tik toleruoti, bet ir paskatinti bei palaikyti, tai yra kaip tik tas požiūris, kurio konkrečiu laiku ir konkrečioje vietoje laikosi mažuma. Tai požiūris, kuris tuo metu atstovauja ignoruojamiams interesams, tam žmogaus gerovės aspektui, kuriam gresia pavojus būti nepakankamai įvertintam. Žinau, kad mūsų šalyje nėra nepakantumo pažūtrų skirtumams dauguma šių klausimų. Šie dalykai čia minimi norint parodyti, remiantis pripažintais ir gausiais pavyzdžiais, koks visuotinis reiškinys yra tai, kad, esant dabartinei žmogaus intelekto būklei, visos tiesos pusės igyja vienodas galimybes tik egzistuojant pažiūrų įvairovei. Jei atsiranda žmonių, kurie prieštarauja vieningai visuomenės nuomonei kuriuo nors klausimui, tai, net jeigu visuomenė yra teisi, višuomet tikėtina, kad prieštaraujantieji turi pasakyti sau patiem kažka, ką verta išgirsti, ir kad jiems tylint tiesa kažką prarastu.

Gali būti paprieštarauta: „Bet *kai kurie* pripažinti principai, ypač liečiantys kliniausius ir svarbiausius dalykus, nėra pusiau tiesos. Pavyzdžiu, krikščioniškoji dorovė yra visa tiesa savo srityje, ir kiekvienas, kuris moko besiskiriančios nuo jos dorovęs, visiškai klysta.“ Kadangi praktiniu požiūriu tai yra pati svarbiausias atvejis, tai niekas labiau už jį netinka norint patikrinti visuotinę elgesio taisykłę. Bet prieš pareiškiant, kas yra krikščioniškoji dorovė ir kas ji nėra, būtų pageidautina išsiaiškinti, kas turima galvoje kalbant apie krikščioniškąjį dorovę. Jeigu čia turima galvoje Naujojo Testamento dorovę, tai abejoju, ar kas nors, kuris igyja savajį jos supratimą iš pačios knygos, gali manyt, kad ji buvo paskelbta ar sumanyma kaip visa apimanti etikos doktrina. Evangelija nuolat remiasi jau esančia dorove ir savo priesakuoose apsiriboją tomis detalėmis, kur ta dorovė turėjo būti pataisyta arba pakeista platesne ir kilnesne dorove; be to, ji reiškiama labai bendra kalba, kurios dažnai neįmanoma aiškinti pažodžiu, tad jai būdingesnis poezijos ar iškalbos išraiškingumas negu ištatymiškas tikslumas. Niekada nebuvu galima išsivaizduoti jos kaip etinės doktrinos visumos, atskyrus nuo tai, ką ji perėmė iš Senojo Testamento – iš tikrųjų barbariškai tautai sistemos. Šv. Paulius, pasiskelbęs šio judaistinio doktrinos aiškinimo prieš, vykdymamas savo Viešpaties valią taip pat pripažista anksčiau egzistavusią, būtent, graikų ir romėnų, dorovę. Jo pata-

rimai krikščionims iš esmės yra prisitaikymo prie tos doroves sistemo – taip labai, kad net akivaizdziai sankcionuoja vergiją. Tai, kas vadinama krikščioniškaja, bet veikiau turėtų būti vadinama teologine dorove, nėra Kristaus ar apaštalu kūrinys. Ši dorovė yra daug vėlesnės kilmės. Ją pamažu išplėtojo kataliku bažnyčia per pirmuosius penkis šimtmecius, ir nors naujuju laikų žmonės ir protestantai besąlygiskai jos neperėmė, jie pakeitė ją kur kas mažiau, negu buvo galima tiketis. Iš tikrujų jie pasitenkino daugiausia tuo, kad pašalino viduramžiais padarytus jos papildymus, ir kiekviena sekta užpildė šias vietas naujais priedais, atitinkančiais jos charakterį ir polinkius. Tikrai nesimičiau neigtį, kad žmonija labai skolinga šiai dorovei ir jos pirmiesiems mokytojams. Bet aš nesivaržau pasakyti, kad daugeliu svarbių atžvilgiu ji yra netobula ir vienpusė, ir jeigu europietiško gyvenimo ir charakterio nebūtu padėję formuoti jos nesankcionuotos idėjos ir jausmai, tai žmonių reikalai būtų buvę blogesni negu dabar. (Vadinamoji) krikščioniškoji dorovė turi visus atoveikio bruožus; didžiaja dalimi ji yra protestas prieš pagonybę. Jos ide-alias greičiau negatyvus negu pozityvus; greičiau pasyvus negu aktyvus; greičiau nekultumas negu kilnumas; greičiau blogio vengimas negu veiklus gėrio siekimas; jos priesakuse (kaip kažkas gerai pasakė) „tu privilai nedaryti“ pemyg vyrąja prieš „tu privilai daryti“. Baisėdamasi juslingumu, ji sukūrė asketizmo stabą, kuris pamažu tapo sukomprimituotas ir virto legalumo

stabu. Nustatytomis ir deramomis dorybingo gyvenimo paskatomis ji laiko rojaus viltį ir pragaro grėsmę. Šiuo atžvilgiu krikščioniškoji dorovė toli atsilieka nuo geriausių antikos pavyzdžių, o tai, kas slypi joje, padeda suteikti žmogaus dorovei iš esmės egoistinį pobūdi, nes atsieja kiekvieno žmogaus pareigos jausmą nuo kitų žmonių interesų – nebent jo paties egoistinis interesas skatinintį jį atsižvelgti į kitus. Iš esmės tai pasyvaus paklusnumo doktrina; ji diegia nuolankumą kiekvienai esamai valdžiai, kuriai, tiesa, negalima aktyviai paklusi-³⁰, jei ji liepia tai, kaip draudžia religija, bet kuriai negalima priešintis, o juo labiau maišauti prieš ją, kad ir kiek blogo ji mums darytų. Geriausią pagonišką tautų doroveje pareiga valstybei užima net per daug vienos, pažeisdama teisėtą asmens laisvę, o gryna krikščioniškoje etikoje ta svarbiausia pareigų sritis yra vos pamimima ar pripažištama. Korane, o ne Naujajame Testamente skaitome maksima: „Valdovas, skiriantis pariegoms koki nors žmogų, jei jo valdose yra kitas žmogus, geriau pasiruošę šioms pareigoms, nusideda Dievui ir valstybei“. Tas menkas pripažinimas, kurį pariegos valstybei idėjai teikia šiuolaikinė dorovė, kilę iš graikiškių ir romėniškių, o ne iš krikščioniškių šalių. Taip pat net ir privataus gyvenimo dorovėje visas didžiadvasiškumas, taurumas, asmeninis orumas, net garbės jausmas yra nulemti grynai žmogiškos, o ne religinės mūsų auklėjimo pusės ir niekada nebūtų galėję išauguti iš tokios etikos, kurios vienintelė aiškiai išpažištama vertybė yra paklusnumas.

Kaip ir visi kiti, aš toli gražu nemanau, kad šie trukumai yra neišengiamai būdingi kiekvienai galimai su ja suderinti daugelio tobulai dorovės doktrinai būtinų savybių, kurių jų neturi. Juo mažiau aš daryčiau tokias užuominas apie paties Kristaus doktrinas ir priesakus. Aš manau, kad Kristaus posakiai yra viskas, kuo pagrįstai galiu tarti juos turėjus būti; kad jie sutaikomi su viskuo, ko reikalauja visapsiška morale; kad viska, kas yra puikaus etikoje, galima perteikti tais posakiais išskrapant jų kalbą ne labiau, negu ją išskrapę visi tie, kurie mėgino dedukuoti iš jų kokią nors praktinę elgesio sistemą. Bet su tuo visiškai derinasi manymas, kad šiuose posakiuose slypi, ir turėjo slypėti, tik dalis tiesos; kad daugelis svarbiausių kilniausios dorovės elementų priklauso prie tu dalykų, kurių netekia ir neturėjo teikti užrašytosios krikščionybės iškūrėjo ištarmės. Šie dalykai buvo visiškai atmesti etikos sistemoje, kurią tu ištarmiu pagrindu sulükre krikščionių bažnyčia. Manau, kad, esant tokiai padėčiai, yra didelė klaida atkakliai mėginti krikščioniškoje doktrinoje rasti tą tobulaus vadovaujančią normą, kuriaj jos autorius ketinės sankcionuoti ir išvirtinti, bet tik iš dalies ją teikęs. Aš taip pat manau, kad ši siaura teorija tampa dideliu praktiniu blogiu labai nuvertindama dorovinį auklėjimą ir mokymą, kuri dabar pagaliau stengiasi parenti tiek daug geros valios žmonių. Labai bijau, kad, mėginant

formuoti išimtinai religinio tipo protą bei jausmus ir atsisakyti tų pasaulietinių standartų (jūs galima taip vadinti stokojant geresnio pavadinimo), kurie iki šiol egzistavo drauge su krikščioniškaja etika ir ją papildė, perimdami dalį jos dvasios ir įkvėpdami jai dalį savios dvasios, atsiras, ir net dabar atsiranda, silpnas, niekingas, vergiškas charakterio tipas. Nusilenkdamas tam, ką jis mano esant Aukščiausiaja Valia, jis nesugeba pakilti iki Aukščiausijo Gėrio sampratos ar pirtati jai. Manau, jog šalia krikščioniškosios etikos pri- valo egzistuoti kitokia etika negu ta, kurią būtų galima išplėtoti remiantis tik krikščioniškais šaltiniais, kad ši etika skatintų moralinių žmonijos atgimimą. Manau taip pat, kad krikščioniškoji sistema nėra išimtis iš taiyklės, kad, žmogaus protui esant netobulam, tiesos interesams reikia pažiūrų ivairovės. Visai nebūtinai žmonės, liovesi ignoravę moralines tiesas, kurių nėra krikščionybėje, nėra ignoruoti kurias nors iš ten esančių tiesų. Jei pasitaiko toks priedaras ar apsirirkimas, jis apskritai yra blogis. Bet tai yra blogis, kurio mes negalime tikėtis visuomet išvengti ir kurių privalome laikytį kaima, momaka už neikainojamą gėrį. Privalu ir reikia protestuoti prieš išimtinę dalinės tiesos pretenziją būti visa tiesa; ir jeigu atoveikis savo ruožtu skatinų protestuotojus neteisingai elgtis, tai dėl šio vienpusiškumo, kaip ir dėl anio, galima apgailestauti, bet reikia jų toleruoti. Jeigu krikščionys mokytų kitatikius būti teisingus krikščionybei, tai jie patys turėtų būti teisingi kitatikiystei. Ne-

pasitarnaujama tiesai ignoruojant faktą, žinomą visiems nors kiek su literatūros istorija susipažinusiems žmonėms: daugelių kilniausių ir vertingiausių dorovinių mokymu sukūrė ne tik žmonės, kurie nepažino krikščionių tikėjimo, bet ir žmonės, kurie jų pažino ir atmete.

Nesitikiu, kad neribota laisvė skelbtų visas galimas pažiūras padarytų galą religinio ar filosofinio sekantiniškumo blogybėms. Kiekviена tiesa, kuria nuoširdžiai tiki ribotų sugebėjimų žmonės, tikrai bus ginama, diegama ir dažnai net primetama taip, tarsi pasaulyje neegzistuotų jokia kita tiesa ar bent jau tokia tiesa, kuri pirmają apribotą ar patikslintą. Aš pripažistu, kad net laisviausia diskusija neapsaugo nuo visoms pažiūroms būdingo polinkio tapti sekantiniškomis, o dažnai jų tik sustiprina ir paaštrina; jeigu tiesa, kuri turėjo būti tačiau nebuvo ižvelgta, skelbia asmenys, kurie laikomi priešmininkais, tai ji yra juo karščiau neigama. Bet šis nuomonių susidūrimas daro savo išganingą poveikį ne karštam šalininkui, o ramesniam ir labiau nesuinteresuotam stebėtojui. Didžiausias blogis yra ne iširtingas tiesos dalinų susikirtimas, bet tylus pusės tiesos nuslopinimas. Jei žmonės verčiami išklausyti abi puoses, vieną puse, klaidos išauga iki prietaru, ir pati tiesa nustoja dariusi būdingą tiesai poveikį, nes, būdama perdėta, ji tampa netiesa. Kadangi nedaugelis proto savybių yra labiau retos kaip gebėjiminas spręsti protinės sveriant abi klausimo puoses, iš kurių tik vienai

atstovauja gynėjas, tai tiesa turi tik tiek galimybų, kiek visos jos pusės, kiekviena nuomonė, kuri iškūnija kokią nors tiesos dalelę, ne tik susiranda gynėjus, bet ir yra gina ma taip, kad iš ją būtų išiklausoma.

Remdamiesi keturiomis skirtingais argumentais, mes dabar pripažinome, kad dvaisinei žmonių gerovei (nuo kurios priklauso visa kita jų gerove) yra būtina pažūry ir pažūry reiškimo laisvė. Dabar trumpai pakartosime šiuos argumentus.

Pirma, jeigu koks nors požūris yra nutildomas panaudojant prievertą, tas požūris gali, kaip mes tikrai žinome, būti teisingas. Tai neigti – vadintasi, tarti, jog esame nekllystantys.

Antra, nors nutildytasis požūris ir būtų klaudingas, jame gali būti labai dažnai slypį, dalis tiesos; o kadangi visuotinis ar vyraujantis požūris bet kuriuo klausimu retai būna arba niekada nebūna visa tiesa, tai likusioji tiesos dalis gali išaiškėti tik susiduriant priešingiemis požūriumiams.

Trečia, net jeigu pripažintasis požūris būtų ne tik teisingas, bet ir visa tiesa, kol nebus leista smarkiai ir nuoširdžiai jo ginčyti ir kol tai nebus iš tikrųjų daroma, tol dauguma ši požūrių pripažįstančių žmonių laikysis jo kaip prietaro, menkai suprasdami ar jausdami jį grindžiančius racionalius argumentus. Ir ne tik tai. ketvirta, iškilis pavojuj, kad pačios doktrinos prasmė pradings arba susilpnės ir praras savo esminį poveikį charakterui ir elgesiui. Dogma tampa tik formaliu iš-

pažinimu, kuris neveiksminges gėrio atžvilgiu, bet užima vietą ir neleidžia augti jokiam tikram ir išjaustum ištikinimui, besiremiančiam protu ar astmenine patirtimi.

Prieš užbaigiant pažūry laisvės temą, verta šiek tiek paminėti tuos, kurie sako, kad reikėtų leisti laisvai reikšti visas pažūras su salygą, jog jos bus reiškiamos santūriai ir neperžengiant garbingos diskusijos ribų. Galima daug pasakyti apie tai, jog neįmanoma nustatyti, kur turėtų būti šios numanomos ribos. Juk jei kritirijumi laikysime išišeidimą tu, kurių požūris kritikuojamas, tai, manau, patirtis liudija, jog išišeidžiama viada, kai tik kritika yra išpudinga ir stipri, o kiekvienas smarkiai spaudžiantis priešinkas, kuriam atsakyti pa-sirodo esą sunku, laikomas nesantūriu, jei tik svarsty-damas klausimą parodo nors kiek aiškesnių emocijų.

Bet nors praktiniu požūriu tai yra svarbi aplinkybė, ji iširpsta esmingesniame prieštaravime. Be abejonės, būdas ginti nuomone, net jeigu ši būtų teisinga, gali būti labai nemalonus ir gali teisėtai užtraukti griežtą pasmerkimą. Bet svarbiausieji šios rūšies nusizengimai yra tokie, kad dėl jų paprastai neįmanoma – nebent atsitiktinai išduodant save – ką nors ištinkinti. Sunkiausieji iš jų yra sofistinis įrodinimėjimas, faktų ar argumentų nutylėjimas, klaidingas dalyko išdėstymas arba neteisingas priešingos nuomonės pateikimas. Bet visa tai, net ir kuo įkyriausiai, taip nuolatos ir visiškai nuoširdžiai daro asmenys, kurie nėra laikomi, ir daugeliu

kitų atžvilgiu negali būti laikomi, neišmanančiais ar nekompetentingais, kad retai įmanoma pagrįstai ir sąžiningai apibūdinti tokį neteisirgą pateikimą kaip smerktiną doroviniu požiūriu. Dar mažiau būtų galima manysti, kad i tokį ginčytiną neteisingą elgesį turėtų kištis ištatymas. O dėl to, kas paprastai laikoma nesantūria diskusija, būtent plūdimo, sarkazmo, asmeniškumu ir panaišai, tai šių ginklų smerkimas būtų vertas didesnio pritarimo, jeigu visuomet būtų siūloma vienodai uždrausti jais naudotis abiem pusėmis. Bet jų naudojimą trokštama apriboti tik prieš vyraujanti požiūri, o prieš nevyraujantį juos ne tik galima naudoti nesulaukiant visuotinio nepritarimo, bet ir taip darantysis greičiausiai būtų giriamas kaip nuoširdžiai užsideges ir teisėtai besipiktinantis žmogus. Vis dėlto didžiausia žala padaroma tada, kai jie naudojami prieš santykinių beginklus žmones; kad ir kokį nesajūningą pranašuma igytu šitaip ginamas požiūris, šis pranašumas atitenka beveik vien tik pripažintoms pažiūroms. Blogiausias šios rūšies nusižengimas, kurį galima padaryti polemizujant, yra mėgiminas apšaukti tuos, kurie laikosi priešingo požiūrio, blogais ir nedorais žmonėmis. Ypač lengva šitaip apšmeižti tuos, kurie laikosi kokio nors nepopuliarus požiūrio, nes jų apskritai būna nedaug, jie neturi itakos, ir niekas, išskyrus juos pacius, labai nesirūpinia tuo, kad su jais būtų teisingai elgiamasi. Bet šis ginklas dėl pačios savo prigimties yra nepriatinamas tiems, kurie puola vyraujantį požiūri. Jie negali jo nau-

doti nestatydami savęs pavojun, o jei ir galėtų, štai tik neigiamai atsiliertų jų pačių reikalui. Apskritai nuomonės, priešingos visų pripažintosioms, gali būti išgirstos tik apgalvotai švelhniant kalba ir rūpestingiausiai vengiant nereikalingo ižeidimo. Vargu ar jos kada nors bent menkiusiai nukrypsta nuo šioto reikalavimo neprarasdamos savo poziciją. Tuo tarpu besaikis plūdimas remiant vyraujantį požiūri iš tikrujų atbaido žmonės nuo priešingų požiūrių skelbimo ir nuo klausymo tu, kurie jas skelbia. Todėl tiesos ir teisingumo interesu požiūriu kur kas svarbiau apriboti ši plūdimą negu ana, ir jeigu, pavyzdžiu, tekėtų rinktis, kur kas labiau reikėtų nepriartinti ižeidžiantiems išpuoliams prieš bedievystę, o ne prieš religiją. Tačiau akivaizdu, kad ištamtui ir valdžiai nedera riboti né vienos pusės, tuo tarpu nuomonė turėtų kiekvienu atveju priimti sprendimą atsižvelgdama į atskiro atvejo aplinkybes. Ji turėtų smerkti kiekvieną bet kurios giminčio šalies atstovą, kuris gindamas savo požiūri yra šališkas, piktas, faniatiskas ar nepakantus. Bet jų naturetū kildinti šių trūkumų iš žmogaus palaikomos pusės, nors tai būtų ir priešinga klausimo pusė negu ta, kuria palaikome mes. Ir ši nuomonė turetų reikšti deramą pagarbą kiekviename, kad ir kokio požiūrio jis laikytusi, kuriam pakankama ramybės suprasti ir sažiningumo – išdėstyti, kokie iš tikrujų yra jo priešininkai ir jų pažiūros, kuris nieko neperdeda, kad juos apjuodintu, ir nenuslepia nieko, kas kalba, arba galima spėti, jog kalba, jų naučiai. Tokia

yra tikroji viešos diskusijos moralė. Ir nors ji dažnai būna pažeidžiama, man malonu manyti, kad daug problemų ja labai vadovaujasi ir yra dar daugiau tokiu, kurie sažiningai jos siekia.

Trečias skyrius

APIE INDIVIDUALUMĄ KAIP VIENA IŠ GEROVĖS ELEMENTŲ

Tokios yra priežastys, dėl kurių būtinai reikia, kad žmonės laisvai formuotų savo pažiūras ir jas reikštų be apribojimų. Ir tokie pražūtingi padariniai intelektualinei, o per tai ir moralinei, žmogaus prigimčiai, jeigu ši laisvė nėra arba pripažistama, arba ginama, nepaisant draudimo. Toliau ištirkime, ar dėl tu pačių priežasčių nereikia, kad žmonės galėtų laisvai veikti vadovaudamiesi savo pažiūromis – fiziškai ar moraliai retrukdant kitiams žmonėms, igyvendinti šias pažiūras savo gyvenime, kiek jie tai daro savo pačių rizika. Žinoma, ši paskutinė išlyga yra būtina. Niekas nesiekią, kad veiksmai būtų tokie pat laisvi kaip pažiūros. Priesingai, net pažiūros praranda savo neliečiamumą, jei reiškiamos tokiomis aplinkybėmis, kurios įu reiškimą paverčia neabejotinu kurstymu atliliki kokį nors žalingą veiksma. Nereikėtų kibti prie požūrio, kad grūdu pirkliai yra vargšų marintojai bėdu, ar kad privati nuosavybė yra plėšikavimas, jei šis požūris paprasčiausiai skleidžiamas spaudoje, bet jis gali užtrauktį teisingą bausmę, jei yra skelbijamas žodžiu sujaudintai mimių,